

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
та національної безпеки
Кафедра національної безпеки та політології

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра на тему:
«Ведення військової розвідки в період Київської Русі»

Виконав студент II курсу, групи МНБ-21,
спеціальності 256 Національна безпека (за окремими
сферами забезпечення і видами діяльності)

Позніцький Микола Вячеславович

Керівник – доктор юридичних наук, професор

Романов Микола Степанович

Рецензент – доктор юридичних наук, професор

Скрипнюк Валентина Миколаївна

Острог, 2024

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ	7
1.1. Поняття та види військової розвідки	7
1.2. Вимоги до військової розвідки	13
1.3. Мета, завдання та об'єкти військової розвідки	16
1.4. Способи ведення військової розвідки	20
1.5. Аналіз та узагальнення розвідувальних даних	25
1.6. Загальна характеристика військової розвідки доби Середньовіччя	28
<i>Висновки до розділу 1</i>	32
РОЗДІЛ 2. КИЇВСЬКА РУСЬ ЯК СЕРЕДНЬОВІЧНА ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА	34
2.1. Суспільний лад Київської Русі	34
2.2. Державний лад Київської Русі	42
2.3. Військова організація Давньоруської держави	49
<i>Висновки до розділу 2</i>	58
РОЗДІЛ 3. РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ	61
3.1. Характер військової розвідки в Київській Русі: загальний огляд	61
3.2. Розвідувальні дії східних слов'ян у додержавний період та в період правління перших київських князів	65
3.3. Розвідувальні дії в добу зміцнення Давньоруської держави	73
<i>Висновки до розділу 3</i>	86
ВИСНОВКИ	89
ДЖЕРЕЛА	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Нині розвідка стала невід'ємною частиною бойової діяльності військ, одним із найважливіших видів бойового забезпечення. Без попередньої військової розвідки, зокрема, неможливе ефективне й успішне ведення сучасного військового бою. Успішне ведення сучасного бою по суті неможливе, якщо йому не передують оволодіння знаннями про сили, засоби і характер дій противника, його замисел на бій. Для забезпечення цими даними командирів і штабів усіх ступенів існує найважливіший вид бойового забезпечення дій військ – розвідка. Досвід ведення бойових дій свідчить, що недооцінка розвідки, її погана організація і незнання противника призводять до невиправданих втрат, іноді – до провалу виконання поставленого бойового завдання. Натомість активне і цілеспрямоване проведення розвідувальних дій може забезпечити успішне і з найменшими втратами виконання бойового завдання.

Становлення і розвиток сучасної військової розвідки України потребує дослідження її історичних витоків, які загалом припадають на добу існування Київської Русі і навіть більш ранній, додержавний період історії східних слов'ян. Увесь шлях розвитку Київської Русі був позначений застосуванням нашими предками різних елементів розвідувальної діяльності. Окремі епізоди таких дій із роками стали легендами і справили вплив на зміст давньоруських літописів.

У добу Київської Русі інформація, яку збирали розвідники, була потрібна насамперед для визначення ефективної зовнішньополітичної стратегії держави, що шукала союзників серед європейських держав. Правителі Давньоруської держави – київські князі вели постійні військові дії проти Візантійської імперії, Хазарського каганату та кочових тюркських орд. Війни Русі з ворогами завжди супроводжувала розвідувальна діяльність проти них. Наявні історичні дослідження підтверджують, що під час походів, битв воєначальники використовували окремі форми й методи розвідувальної діяльності, які були пов'язані винятково з військовими діями. Попри те, що самі методи

середньовічної розвідки ще не мали системного характеру, дії розвідників Давньоруської держави з погляду обставин і умов того часу були ефективними і високопрофесійними.

Метою дослідження є аналіз суті, характеру, способів і методів ведення розвідувальних дій у добу Київської Русі.

Визначена мета дослідження зумовлює постановку і вирішення наступних **дослідницьких завдань:**

- дослідити поняття та види військової розвідки; проаналізувати умови ефективної військової розвідки;
- встановити мету, завдання та об’єкти військової розвідки; дослідити питання про способи ведення військової розвідки та аналіз розвідувальних даних;
- дати загальну характеристику військовій розвідці доби Середньовіччя;
- вивчити суспільний та державний лад Київської Русі, її військову організацію;
- проаналізувати характер військової розвідки в Київській Русі;
- дослідити розвідувальні дії східних слов’ян у додержавний період та в період правління перших київських князів;
- вивчити розвідувальні дії в добу зміцнення Давньоруської держави.

Об’єктом дослідження є явище військової розвідки.

Предметом дослідження є розвідувальні дії в період Київської Русі.

Джерельна база дослідження. Проблематика військової розвідки в період Київської Русі є однією з малодосліджених у вітчизняному фаховому середовищі. У більшості випадків вона є побічним, опосередкованим об’єктом дослідження в роботах вітчизняних науковців. Водночас наявні й окремі випадки спеціального дослідження цієї проблематики. З-поміж усіх досліджень (безпосередніх чи опосередкованих) проблематики військової розвідки в період Київської Русі найважливішими є роботи О. Скрипника (“Українська розвідка. Прадавні часи”), М. Котляра (““Розвідка” на Русі в XII-XIII ст.”, “Розвідувальна діяльність у Київській Русі”, “«Розвідка» та «розвідники» давньоруської доби”),

В. Гвоздя (“Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави”), О. Уривалкіна (“Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України)”).

Нормативною основою дослідження є положення вітчизняного та зарубіжного законодавства про розвідувальну діяльність.

Методологію дослідження утворює сукупність загально- та спеціально-наукових методів. Методи дослідження були обрані з урахуванням мети, завдань, об’єкта і предмета дослідження.

У дослідженні було застосовано *діалектичний метод* як загальний метод пізнання, що використовувався у процесі дослідження самого явища військової розвідки та аналізу способів її здійснення.

Методологічною основою дослідження є *історичний метод*, який дозволив пояснити зумовленість форм розвідки в Київській Русі особливостями ранньофеодального суспільства.

Порівняльно-історичний метод було використано для порівняння (співставлення) характеристик суспільного та державного ладу Київської Русі з відповідними характеристиками класичної феодальної формації.

За допомогою *методу системного аналізу* було досліджено сукупність форм (способів) розвідувальних дій у добу Середньовіччя як певної цілісної системи.

Структура й обсяг дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що сукупно охоплюють дванадцять підрозділів, висновків, переліку використаних джерел.

У розділі 1 “Основи військової розвідки” розкрито поняття військової розвідки та досліджено її види (підрозділ 1.1.), проаналізовано умови, що забезпечують ефективність військової розвідки (підрозділ 1.2.), встановлено мету, завдання та об’єкти військової розвідки (підрозділ 1.3.), досліджено способи ведення військової розвідки (підрозділ 1.4.), досліджено питання про аналіз розвідувальних даних (підрозділ 1.5.), дано загальну характеристику військової розвідки доби Середньовіччя (підрозділ 1.6.).

У розділі 2 “Київська Русь як середньовічна феодальна держава” досліджено суспільний (підрозділ 2.1.) та державний лад Київської Русі (підрозділ 2.2.), військову організацію Давньоруської держави (підрозділ 2.3.).

У розділі 3 “Розвідувальна діяльність у Київській Русі” досліджено історично зумовлені форми та особливості розвідки в Київській Русі (підрозділ 3.1.), вивчено розвідувальні дії східних слов’ян у додержавний період та в період правління перших київських князів (підрозділ 3.2.), розвідувальні дії в добу зміцнення Давньоруської держави (підрозділ 3.3.).

У загальних висновках сформульовано підсумкові результати дослідження.

Загальний обсяг роботи – 101 сторінка, з них основної частини – 80 сторінок. Перелік використаних джерел складає 75 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ЯВИЩЕ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ

1.1. Поняття та види військової розвідки

Значення служб розвідки і контррозвідки у структурі механізму сучасної держави важко переоцінити, оскільки від ефективності їхньої діяльності іноді залежить сама можливість подальшого існування держави¹. Розвідка дозволяє дізнатися про приховане й неочевидне, і пропонує варіант вирішення проблеми, для який за наявних умов і обставин повинен бути обраний як найкращий². Оскільки розвідувальні служби залучені до ухвалення принципових для держави і суспільства рішень³, на сьогодні без допомоги розвідки неможливе й ефективне здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави⁴. Наприклад, у Законі Литви “Про розвідку” цілями розвідки визначено, зокрема, “створення сприятливих умов для національної безпеки Литовської Республіки та здійснення зовнішньої політики Литовської Республіки”⁵. Відповідно до Закону Грузії “Про розвідувальну діяльність”, розвідка покликана “сприяти проведенню стратегічного курсу країни в галузях національної безпеки та оборони”⁶.

В умовах загострення військово-політичної ситуації розвідка своєчасно здобуває і доводить до командування інформацію про склад, стан, характер дій противника та його плани, сильні і слабкі сторони, забезпечуючи випередження

¹ Шаваев А., Лекарев С. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории. М.: Издательская группа БДЦ-пресс, 2003. С. 11.

² Полборн Р. Идеальная разведка. К.: Центр учбової літератури, 2023. С. 11-12.

³ Деятельность спецслужб и демократический контроль – точка зрения профессионала. Вестник – № 3. Женева: Женевский центр демократического контроля над деятельностью вооруженных сил, 2003. С. 5.

⁴ Разведка Федеративной Республики Германии. М.: Научно-издательский отдел, 1967. С. 30-31.

⁵ О разведке : Закон Литовской республики от 17 июля 2000 г. № VIII-1861. URL : <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.243728/>.

⁶ О разведывательной деятельности : Закон Грузии от 27 апреля 2010 г. № 2983-вс. URL : <https://matsne.gov.ge/en/document/download/92242/1/ru/pdf>.

противника. Крім того, вона впливає на противника наявними у її розпорядженні силами та засобами як самостійна бойова система⁷.

Дуже часто виявляється, що варіанти вирішення тієї чи іншої проблеми визначає те, наскільки рано вона була розпізнана. Вибір правильного варіанта можливий лише за умови, якщо відомі всі наслідки його вибору. Після того, як напрямок дій визначено, стає життєво важливо швидко дізнаватися про результати вчинених дій, щоб мати можливість вносити корективи. У будь-якому разі, успішна реалізація рішення повністю залежатиме від якості доступної інформації. Отже, ухвалення розумних рішень та вироблення напрямку дій вимагають участі розвідки⁸.

Розвідка – це добування і вивчення даних про противника⁹. Під військовою ж розвідкою розуміють сукупність заходів військового командування всіх ступенів щодо добування і вивчення даних про противника¹⁰.

З незапам'ятних часів битвам передувало проведення розвідки¹¹. Успішне ведення сучасного бою неможливе без його попередньої підготовки¹². Для цього насамперед необхідно знати противника, його сили, засоби і характер його дій. Для забезпечення цими даними командирів і штабів усіх ступенів існує найважливіший вид бойового забезпечення дій військ – розвідка¹³. Без розвідки неможливо успішно виконувати завдання в бою¹⁴. Нині розвідка стала невід'ємною частиною бойової діяльності військ¹⁵. Досвід ведення бойових дій

⁷ Закиров О. Разведка – ключ к победе. *Военная мысль*. 2021. № 8. С. 87.

⁸ Деятельность спецслужб и демократический контроль – точка зрения профессионала. *Вестник* – № 3. Женева: Женевский центр демократического контроля над деятельностью вооруженных сил, 2003. С. 5.

⁹ Суворов В. Советская военная разведка. Как работала самая могущественная и самая закрытая разведывательная организация мира. М.: *Добрая книга*, 2016. С. 8.

¹⁰ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 6.

¹¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. Киев: Изд. дом “СВАРОГ”, 2023. 538 с.

¹² Зайцев Д. Работа командира взвода в основных видах бою. К. : ВІКНУ, 2014. С. 5.

¹³ Разведывательная подготовка подразделений воздушно-десантных войск. М.: Военное издательство, 1995. С. 3.

¹⁴ Пособие по войсковой разведке. Способы ведения разведки и тактика действий подразделений в разведке. М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1967. С. 3.

¹⁵ Технічні засоби розвідки іноземних армій : навч. посіб. / Колектив авторів. К. : НУОУ ім. Івана Черняховського, 2016. С. 6.

свідчить, що тільки там, де розвідка ведеться активно і цілеспрямовано, бойові завдання вирішуються успішно і з найменшими втратами¹⁶. Навпаки, погано організована розвідка завжди була головною причиною невдалих бойових дій військ¹⁷.

Військова розвідка передбачає діяльність командирів і штабів з організації розвідки, безпосередні дії підрозділів і розвідувальних органів щодо добування необхідних даних про противника і роботу зі збору, узагальнення, опрацювання цих даних, доповідь командуванню.

Залежно від масштабу завдань сучасну воєнну розвідку поділяють на стратегічну, оперативну і тактичну. Стратегічна розвідка – це розвідувальна діяльність з метою отримання інформації про стратегічний потенціал та стратегічні наміри розвідуваної держави, організації або іншого суб'єкта, що впливає на вироблення стратегії. Стратегічна розвідка є вищою формою розвідувальної діяльності¹⁸. Від її ефективності залежить життєздатність держави або організації, які здійснюють стратегічну розвідку. Стратегічна розвідка допомагає визначити розвідувальну мету і завдання стратегічного рівня. Засобом стратегічної розвідки шукають, видобувають та обробляють отриману інформацію, опускаючи несуттєві деталі та виявляючи найважливіші або стратегічні її компоненти¹⁹. Результати стратегічної розвідки надають вищому політичному та військовому керівництву держави або організації.

Оперативну розвідку проводять із метою отримання розвідувальних даних в інтересах підготовки і ведення операцій²⁰. Оперативну розвідку організовують

¹⁶ Разведывательная подготовка подразделений воздушно-десантных войск. М.: Военное издательство, 1995. С. 3.

¹⁷ Левченко О. Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота : навч. посіб. Житомир : ЖВІ, 2019. С. 5.

¹⁸ Гвоздь В. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 64.

¹⁹ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 6.

²⁰ Гвоздь В. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 64.

командувачі і штаби об'єднань. Її здійснюють розвідувальні органи з допомогою наявних у них сил і засобів розвідки.

Тактична розвідка – добування розвідувальних даних, необхідних для підготовки і успішного ведення бою²¹. Тактична розвідка забезпечує розвідувальними даними про противника і місцевість підрозділи, частини та з'єднання під час підготовки та ведення ними бою. Тактичну розвідку організовують командири і штаби з'єднань, частин і підрозділів, начальники родів військ (сил), спеціальних військових служб з'єднань і частин усіх видів збройних сил. Залежно від залучених сил і засобів, характеру завдань, які виконуються, способів добування розвідувальних даних тактичну розвідку відповідно поділяють на військову, повітряну, радіолокаційну, радіоелектронну, артилерійську, інженерну, радіаційну, хімічну, біологічну.

Військову розвідку здійснюють розвідувальними, аеромобільними, механізованими та танковими підрозділами з метою визначення даних про противника, місцевість у районі майбутніх бойових дій і погоду, які необхідні для якісної підготовки й успішного ведення бою²².

Повітряна розвідка – один із видів військової розвідки. Повітряну розвідку здійснюють частинами розвідувальної авіації, розвідувальними підрозділами авіаційних з'єднань, усіма екіпажами, що виконують бойові завдання, а також безпілотними літальними апаратами (літаками, автоматичними аеростатами тощо) з метою одержання даних про противника (об'єкти, сили і засоби, місцевість тощо), необхідних для успішного ведення воєнних дій всіма видами збройних сил і родами військ. Залежно від сил і засобів повітряну розвідку здійснюють шляхом візуального спостереження, повітряного фотографування і за допомогою радіоелектронних засобів.

Складовою військової розвідки є артилерійська розвідка – вид забезпечення бойової діяльності ракетних військ і артилерії. Основне завдання артилерійської

²¹ Гвоздь В. Историчні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 64.

²² Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 6.

розвідки – добування і обробка даних, необхідних для підготовки ефективного вогню артилерії та ударів тактичних ракет. Артилерійську розвідку проводять у тісній взаємодії з розвідкою інших родів сухопутних військ, повітряних сил, на приморських напрямках і військово-морських сил. Завдання артилерійської розвідки полягає у виявленні і визначенні координат тактичних засобів зброї масового ураження та високоточної зброї противника, його артилерії, мінометів, танків, протитанкових засобів, пунктів управління, радіоелектронних засобів та інших важливих об'єктів (цілей) на позиціях, у районах зосередження і на марші; визначення місця розташування опорних пунктів, характеру їх оборонних споруд, загороджень і системи вогню; дорозвідка об'єктів (цілей), намічених для ураження ракетами і вогнем артилерії; розвідка місцевості і метеоумов у районах розгортання частин у бойовий порядок і маршрутів їх пересування. На артилерійську розвідку також покладено контроль за результатами ударів тактичних ракет, коригування вогню артилерії, спостереження за діями противника та своїх військ. Головні зусилля артилерійської розвідки зосереджені на своєчасному виявленні і визначенні координат тактичних засобів зброї масового ураження та високоточної зброї противника і безперервному спостереженні за ними аж до їх знищення²³. Артилерійську розвідку організовують командири і штаби ракетних військ та артилерії. Її проводять розвідувальними підрозділами артилерії за допомогою оптичних, електронно-оптичних приладів, звукометричних, радіолокаційних та радіотехнічних станцій, а екіпажі розвідувально-корегувальних вертольотів ведуть повітряну розвідку.

Ще одна частина військової розвідки – інженерна розвідка. Це вид розвідувального забезпечення військ, метою якого є добування даних про місцевість та її інженерне обладнання, про стан і можливості інженерних військ противника. Інженерна розвідка встановлює: характер і ступінь готовності інженерного обладнання позицій і районів, займаних противником, систему його загороджень, прохідність місцевості для військової техніки та транспортних

²³ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 9.

засобів, стан доріг і мостів; місця і характер руйнувань, завалів, пожеж, затоплень та інших перешкод, що утворилися внаслідок ядерних вибухів, напрямки їх обходу; характер водних перешкод та умови їх форсування; місцезнаходження і стан джерел води, місцевих матеріалів, засобів та підприємств, які можуть бути використані для інженерного забезпечення; маскувальні та захисні властивості місцевості.

Інженерну розвідку проводять підрозділи інженерних військ, що діють як самостійно, такі в складі розвідувальних органів родів військ. Методами інженерної розвідки є спостереження, пошук, фотографування, засідки, вивчення військово-топографічного опису району бойових дій, опитування місцевих жителів, допит полонених тощо. При веденні інженерної розвідки використовують різноманітні технічні засоби: міношукачі, фотоапарати, прилади спостереження і дешифрування знімків тощо.

Основні зусилля всіх видів розвідки зосереджують на головному напрямку для виконання найважливіших завдань та насамперед на своєчасному виявленні засобів масового ураження і високоточної зброї противника, його головного угруповання, виявленні бойових (похідних) порядків, артилерії, мінометів, резервів і пунктів управління²⁴. Знати замисел противника, розташування його засобів ураження й угруповання, відповідно реагувати – значить досягти успіху в бою. Жоден командир, яким би він не був талановитим, не здатний ухвалити правильне рішення або ефективно застосувати вогневі засоби, якщо він не організує безперервну активну і цілеспрямовану розвідку й не отримує достовірні відомості про противника. Сама сучасна техніка, добре підготовлений особовий склад, перевага над противником у силах і засобах не забезпечують перемоги, якщо їх застосувати наосліп або щодо другорядних об'єктів. Щоб перемогти противника, потрібно точно знати: де він знаходиться, що робить, який характер його інженерних споруд і загороджень, які дії він має намір

²⁴ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 12.

розпочати²⁵. Лише за таких умов можна правильно розрахувати де, чим і як уражати противника. Ніколи цими даними в завершеному вигляді ні командир, ні штаб не володіють: ці дані накопичуються в результаті кропіткого вивчення усіх, часом самих незначних фактів. Тільки ретельний аналіз даних розвідки в період підготовки до бою й у ході його ведення може забезпечити його успіх. Отже, уміння командирів підрозділів, частин і штабів організувати і вести розвідку буде багато в чому сприяти швидкій і доцільній організації бою й успішному веденню бойових дій²⁶.

1.2. Вимоги до військової розвідки

Успішна військова розвідка значною мірою залежить від виконання низки вимог до неї. До основних із цих вимог належать безперервність, активність, цілеспрямованість, скритність, а також точність визначення координат об'єктів (цілей). Розвідувальні дані повинні відповідати критеріям своєчасності, достовірності та повноти²⁷. Виконання цих вимог – неодмінна умова успіху розвідки²⁸.

Безперервність військової розвідки полягає у її веденні безупинно в будь-який час року і доби, на будь-якій місцевості і в будь-яких умовах обстановки, місцевості й погоди²⁹, у всіх видах бойової діяльності військ, аж до повного

²⁵ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарєв, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 12.

²⁶ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарєв, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 12.

²⁷ Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота : навч. посіб. / О. Левченко, В. Вінник, О. Устименко. Житомир : ЖВІ, 2019. С. 28.

²⁸ Підготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

²⁹ Шерстюк А. Особливості ведення розвідки Національною гвардією України у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення масових заходів. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2018. Том 29 (68). № 5. С. 249.

розгрому противника³⁰. Не можна обмежуватися веденням розвідки лише на якомусь етапі бою³¹. Безперервність розвідки забезпечує поєднання різних способів її ведення. За найважливішими виявленими об'єктами (цілями) противника встановлюють спостереження, аж до моменту їх знищення³².

Активність військової розвідки – це прагнення до рішучих, ініціативних, нешаблонних дій, прагнення виконати поставлені завдання всіма доступними засобами та способами³³. Отже, активність розвідки передбачає її рішуче й активне здійснення. За інших рівних умов успіху в розвідці, як і в загальновійськовому бою, досягає той, хто діє більш активно і рішуче³⁴. Тому необхідно наполегливо намагатися всіма способами і засобами добувати розвідувальні дані. Це однаковою мірою стосується як суб'єктів, що організовують розвідку, так і суб'єктів, що її здійснюють. Активність розвідки передбачає уміле використання різних сил і засобів, широкий прояв ініціативи, рішучі й зухвалі дії.

Цілеспрямованість військової розвідки передбачає її не розпорошення, а зосередження на головному напрямку і його найважливіших об'єктах. Діяльність розвідувальних органів усіх ступенів повинна бути спрямована на те, щоб вчасно забезпечити командира точними розвідувальними даними, необхідними для виконання поставленого завдання в той чи інший період бою³⁵. Це передбачає суворе підпорядкування всіх розвідувальних дій потребам виконання

³⁰ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарєв, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 13.

³¹ Поповских П., Сирота В. *Азбука разведчика*. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. С. 5.

³² Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. С. 22.

³³ Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

³⁴ Поповских П., Сирота В. *Азбука разведчика*. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. С. 5.

³⁵ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарєв, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 13.

поставленого завдання³⁶. Цілеспрямованість розвідки забезпечує правильне визначення об'єктів, районів та задач розвідки на основі глибокого знання обстановки та передбачення її змін³⁷.

Однією з найважливіших умов ефективності розвідки є її своєчасність й оперативність. Ці умови передбачають добування необхідних розвідувальних даних до встановленого терміну, для того, щоб командири мали можливість передбачати характер майбутніх дій противника, вчасно ухвалювати чи уточнювати рішення й ефективно застосовувати вогневі засоби. Найцінніші розвідувальні дані стають марними, якщо командир одержить їх несвоєчасно, тобто надто пізно³⁸.

Прихованість розвідки полягає в суворому збереженні в таємниці всіх заходів щодо її організації і проведення³⁹. Водночас прихованість розвідки не повинна шкодити повноті здобутих розвідувальних даних.

Вкрай важливий якісний показник розвідки – достовірність здобутих даних і точність визначення координат об'єктів (цілей). Лише достовірні розвідувальні дані, отримані з різних джерел, можуть стати основою правильного рішення, що забезпечує успіх у бою. Недостовірні, неперевірені дані про противника можуть виявитися хибними, призвести до серйозних помилок в ухваленні рішення командиром, не виправданим втрат або навіть до поразки. Неточно визначені координати об'єктів (цілей) не дозволять надійно вразити супротивника⁴⁰. Достовірність розвідувальних відомостей уможливають знання розвідників про ознаки ідентифікації об'єктів та дій противника, прийоми і способи його

³⁶ Поповских П., Сирота В. Азбука разведчика. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. С. 6.

³⁷ Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. С. 23.

³⁸ Поповских П., Сирота В. Азбука разведчика. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. С. 6.

³⁹ Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

⁴⁰ Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

маскування та дезінформації, повторна перевірка початкових даних іншими способами⁴¹.

Для ефективного використання наявних засобів ураження необхідно мати точні дані про координати об'єктів противника на всю глибину досяжності цих засобів. Без наявності таких даних вогневі удари будуть завдані марно. Поява нових засобів збройної боротьби і зміна характеру ведення бойових дій висувають нові вимоги до розвідки, ускладнюючи умови її ведення. Ускладнення мети і завдань розвідки водночас зумовлює посилення її засобів⁴².

1.3. Мета, завдання та об'єкти військової розвідки

Мета розвідки – це кінцевий результат, якого потрібно досягти діями всіх сил і засобів розвідки щодо забезпечення виконання її завдань. Мета розвідки залежить від завдань та функцій, які покладено на суб'єктів, які її здійснюють. Зокрема, у Законі України “Про розвідку” від 17 вересня 2020 р. дане таке опосередковане визначення мети розвідки: “розвідувальна діяльність – система розвідувальних заходів, що проводяться розвідувальними органами України для виконання покладених на ці органи завдань та здійснення визначених цим Законом функцій”⁴³. Мета ж військової розвідки залежить від мети бою і замислу командира на бій⁴⁴. Мета розвідки при підготовці і веденні бою полягає в тому, щоб добути необхідні розвідувальні дані, які б дозволили досягти очікуваного результату бою. Для досягнення мети розвідки сили і засоби розвідки повинні

⁴¹ Поповских П., Сирота В. Азбука разведчика. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. С. 6.

⁴² Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 14.

⁴³ Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 р. № 912-ІХ. *Офіційний вісник України*. 2020. № 86. Ст. 2761.

⁴⁴ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 15.

вирішити низку складних завдань і добути достовірні дані, які дозволяють запобігти неочікуваному нападу противника⁴⁵ і досягти перемоги в бою.

З огляду на постійні якісні зміни сил і засобів розвідки її роль у загальновійськовому бою невинно зростає⁴⁶. Сутність загальновійськового бою складають вогневе враження, удар і маневр військ супротивних сторін⁴⁷. Розвідка повинна запобігти неочікуваності на війні. Військова стратегія розрізняє неочікуваність маневру, неочікуваність бойових засобів, проти яких ще не існує вироблених бойових засобів та раптовість (неочікуваність) бойових дій⁴⁸. Розвідка повинна запобігти раптовості (неочікуваності) вогневого враження, удару і маневру з боку противника, тобто унеможливити такі дії противника, до яких війська не підготувалися, і які можуть зірвати виконання бойового завдання. Розвідка також покликана розкрити замисел противника в бою⁴⁹. Раптовість може виникнути тоді, коли невідомі місцезнаходження противника, його сили, час і місце його можливих дій. Раптовим може бути застосування нових бойових засобів або тактичних прийомів, які не використовувалися в локальних війнах та збройних конфліктах останнього часу⁵⁰. У сучасній війні виявити противника в більшості випадків означає його знищити⁵¹. Головне завдання розвідки у будь-якому виді бою – встановити склад, розміщення, стан (боездатність) і, особливо, можливий характер дій угруповання противника: напрямки (райони) зосередження основних зусиль, можливі бойові порядки, час початку, послідовність і способи дій, можливості і порядок застосування засобів враження. Інше найважливіше завдання розвідки зумовлене тим, що в сучасному бою ефективність вогневого ураження противника, удару і маневру військ

⁴⁵ Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. С. 22.

⁴⁶ Воробьев И. Тактика – искусство боя : учеб. М., 2002. С. 234.

⁴⁷ Воробьев И. Тактика – искусство боя : учеб. М., 2002. С. 216.

⁴⁸ Данилов Е. Война и разведывательная деятельность в античном Риме. Ярославль, 2011. С. 28.

⁴⁹ Микрюков В. Теория взаимодействия войск. М.: Вузовская книга, 2002. С. 50.

⁵⁰ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 15.

⁵¹ Психофизиология маскировки и разведки. М.: Государственное издательство “Советская наука”, 1942. С. 3.

залежать від безперервності і швидкодії функціонування системи управління військами і зброєю, а також системи розвідки і радіоелектронної боротьби. Тому розвідка повинна здобути дані про наявність, місцезнаходження і порядок функціонування пунктів управління, вузлів зв'язку, складових системи наведення та навігації військово-повітряних сил, наземних і повітряних елементів системи розвідки і радіоелектронної боротьби. Для забезпечення вогневого ураження противника розвідка повинна встановити точні місця розташування (координати) об'єктів, а враховуючи високу мобільність об'єктів тактичної ланки – постійно стежити за важливими об'єктами до їх знищення. Щоб не завдати удару по порожньому місцю, щоб не потрапити у вогневий мішок або іншу пастку, розвідка повинна виявити точне накреслення переднього краю противника, його засобів ураження і загороджень, сильні і слабкі місця противника⁵², бойовий порядок, опорні пункти, фланги, проміжки, ділянки, які не прикриті, склад і райони розташування других ешелонів (резервів). Для забезпечення маневру військ розвідка повинна здобути дані про місцевість⁵³, її інженерне обладнання, виявити загородження і характер водних перешкод, а також прохідність місцевості поза шляхами з урахуванням погодних умов. Крім того, необхідно встановити місця, де противник спроможний створити затоплення, завали, ділянки руйнувань і зараження та розвідати напрямки їх обходу (подолання). Ці завдання розвідка виконує шляхом розвідки об'єктів і визначення за певними розвідувальними ознаками складу, місцезнаходження, стану і можливого характеру дій угруповання противника загалом⁵⁴.

За ступенем впливу на хід і результат бою об'єкти розвідки розподіляють на важливі та звичайні. Мистецтво організації розвідки полягає в тому, щоб із великої кількості об'єктів противника, що розташовані в межах дії засобів

⁵² Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

⁵³ Ардашев А. Учебник выживания войсковых разведчиков. Боевой опыт. М.: Издательство “Яуза-пресс”, 2015. С. 17.

⁵⁴ Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 24.

ураження, вибрати найбільш важливі та на них зосередити основні зусилля. До важливих об'єктів належать об'єкти противника, ураження або захоплення яких значною мірою послабить його угруповання, а також об'єкти, стеження за діяльністю яких дозволяє унеможливити раптовість дій із боку противника та викрити його склад, стан і можливий характер дій⁵⁵. За ступенем важливості і пріоритетності їх розвідки та ураження об'єкти розподіляють на першочергові, першої, другої та третьої категорії. Першочергові об'єкти – найважливіші. Вони визначають хід бойових дій із початку війни. За ними ведуть постійне спостереження в мирний час та визначають чергові сили для негайного ураження в загрозовий період або з початком бойових дій. До першочергових об'єктів належать об'єкти системи управління військами та зброєю, системи наведення, навігації і радіолокаційного виявлення, наземні і повітряні елементи розвідувально-ударних комплексів, високоточної зброї, частин розвідки та радіоелектронної боротьби. Об'єкти першої категорії – важливі об'єкти. Вони можуть безпосередньо впливати на початковий хід бойових дій. Тому в мирний час за ними ведуть періодичне спостереження. Планування їх ураження здійснюють у загрозовий період або після отримання бойового завдання. Об'єктами першої категорії є вогневі засоби високоточної зброї, батареї зенітно-ракетних комплексів великої та середньої дальності, аеродроми, кораблі-носії керованих ракет, морські конвої, десантні загони, з'єднання (частини) на напрямку головного удару. Об'єкти другої категорії – менш важливі об'єкти. Вони безпосередньо мало впливають на початок бойових дій, однак у ході ведення операції противником можуть стати важливими і бути перегруповані (переміщеними) або введені у бій. Планування їх ураження починається тільки після отримання бойової задачі, або в ході операції в умовах різних змін оперативної обстановки. Об'єктами другої категорії є аеродроми винищувальної, розвідувальної, транспортної авіації, воєнно-морські бази, пункти базування, батареї зенітно-ракетних комплексів близької дії, з'єднання (частини)

⁵⁵ Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 24.

сухопутних військ. Об'єкти третьої категорії не впливають на хід бойових дій у початковий період війни (воєнного конфлікту). Тільки окремі об'єкти за певних обставин можуть мати більш важливе значення. Планування ураження цих об'єктів здійснюють тільки після отримання бойової задачі, або в ході операції в умовах зміни обстановки та підвищення воєнного значення певного об'єкта. Об'єктами третьої категорії є об'єкти тилового забезпечення, комунікації і елементи оперативного обладнання.

Важливість об'єктів розвідки може різко змінюватися залежно від обстановки. Наприклад, знищення складів з боєприпасами чи паливно-мастильними матеріалами може зірвати наступ противника, або вивести з ладу комунікації – зірвати контратаку, перегрупування тощо.

1.4. Способи ведення військової розвідки

Спосіб розвідки – це прийом, метод дій сил і засобів розвідки з метою добування розвідувальних даних. Способи визначення необхідних даних різноманітні, при цьому кожен із них застосовують залежно від конкретної обстановки, характеру отриманого завдання і складу підрозділу⁵⁶. Основними способами розвідки є: спостереження, підслуховування, безпосередній огляд місцевості⁵⁷, пошук, наліт, засада та розвідка боєм⁵⁸. Крім того, джерелом розвідувальних даних є бойові дії військ, перехоплення роботи і пеленгація засобів радіозв'язку і радіолокації, наземні фотографування, допитування полонених і перебіжчиків, опитування місцевих жителів, вивчення захоплених у противника документів, зразків бойової техніки, озброєння, спорядження та інші способи з широким застосуванням технічних засобів розвідки. Розвідувальні

⁵⁶ Наконечний А. Способи ведення військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 33.

⁵⁷ Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

⁵⁸ Методичні рекомендації щодо ведення військової розвідки. URL : <https://mfaua.org/wp-content/uploads/2014/12/metod.pdf>.

дані можуть бути отримані також від старшого командира (вищого штабу), від сусідів і від повітряної розвідки⁵⁹.

Принципово важливо, щоб дії розвідників були приголомшливо зухвалими й раптовими для противника. Це потребує від них високої навченості та максимального напруження моральних і фізичних сил⁶⁰.

Одним із найпоширеніших способів ведення розвідки противника і місцевості є **спостереження**. Спостереження ведуть на марші і під час зустрічного бою, у наступі, в обороні, під час розташування підрозділів на місці безперервно вдень і вночі в будь-яку частину року⁶¹. Спостереження полягає в постійному огляді з обладнаних постів, пунктів (рухомих засобів) місцевості в районі дій підрозділу з метою викриття підрозділів і об'єктів противника, а також встановлення змін у їх розміщенні і характері дій⁶².

Підслуховування як спосіб розвідки застосовують при безпосередньому зіткненні з противником, а також при діях розвідувальних підрозділів у його тилу. Розвідку підслуховуванням можливо вести на слух або із застосуванням технічних засобів зв'язку. Підслуховування здійснюють у будь-який час доби, але переважно вночі та в інших умовах обмеженої видимості спеціально підібраними військовослужбовцями, за потреби оснащеними технічними засобами підслуховування. Підслуховування із застосуванням технічних засобів

⁵⁹ Наконечний А. Способи ведення військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 33.

⁶⁰ Зайцев Д. Сили та засоби військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 34.

⁶¹ Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. С. 22.

⁶² Наконечний А. Способи ведення військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 34.

дозволяє здобувати розвідувальні відомості шляхом перехоплення телефонних переговорів супротивника по провідних лініях зв'язку⁶³.

Підслуховування на слух доповнює спостереження, особливо вночі і в умовах обмеженої видимості, і цей спосіб розвідки застосовують звичайно в поєднанні зі спостереженням. Дальність сприйняття звуків людиною залежить від сили звуку, пори року, доби, стану погоди, а також від гостроти слуху⁶⁴.

Отже, безупинно спостерігаючи за противником і доповнюючи вночі спостереження підслуховуванням, можна добути важливі відомості про противника.

Пошук – спосіб розвідки, що полягає у прихованому підході підрозділу (групи) до наміченого і заздалегідь вивченого об'єкта, раптовому нападі на нього і захопленні полонених, документів, зразків озброєння і спорядження⁶⁵. Пошук організують і проводять зазвичай в умовах безпосереднього зіткнення з противником в обороні або при підготовці до наступу, коли шляхом захоплення полонених або документів необхідно встановити (уточнити) угруповання, бойовий склад підрозділів (частин) противника, що діють у смузі частини (з'єднання), або захопити нові зразки озброєння і бойової техніки.

Об'єктом для проведення пошуку можуть бути поодинокі солдати (спостерігач, вартовий) або невеликі групи противника, розрахунки вогневих засобів на передньому краї та у глибині його розташування⁶⁶.

Наліт як спосіб розвідки застосовують підрозділи, що діють у тилу противника. Він полягає в раптовому нападі на противника з метою захоплення полонених, документів, зразків озброєння і бойової техніки або знищення

⁶³ Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. С. 22.

⁶⁴ Наконечний А. Способи ведення військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 34.

⁶⁵ Пахарев С. Пошук. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 51.

⁶⁶ Пахарев С. Пошук. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 52.

виявлених засобів масового ураження, пунктів управління, радіотехнічних засобів та інших важливих об'єктів⁶⁷. На відміну від пошуку, який проводять за можливості безшумно, в основу нальоту покладено вміле поєднання вогню, раптового і стрімкого удару розвідувальної групи. У тих випадках, коли противник надійно прикриває передній край щільними протипіхотними і протитанковими полями, іншими загородженнями і безшумний підхід до його розташування наших розвідувальних груп стає практично неможливим – використовують нальоти.

Засідку як спосіб розвідки застосовують для захоплення полонених, документів, зразків озброєння і бойової техніки, знищення противника, особливо його засобів масового ураження. Засідка полягає у завчасному і прихованому розташуванні підрозділу (групи) на шляхах руху противника для раптового нападу на нього⁶⁸. Вогневі засідки можуть бути влаштовані також із метою знищення противника. Засідку як спосіб розвідки застосовують у всіх видах бойових дій, на будь-якій місцевості, у різних метеорологічних умовах і в будь-який час доби, перед фронтом, на флангах противника й у його тилу.

Успіх дій підрозділу в засідці залежить від скритності його розташування, готовності до ведення влучного вогню, рішучості, витримки і вмілих дій особового складу. Об'єктами нападу із засідки можуть бути поодинокі солдати, офіцери або група солдатів і офіцерів, що рухаються пішим порядком або на мотоциклах, автомобілях, бронетранспортерах, невеликі розвідувальні патрулі підрозділу похідної охорони, а також пускові установки некерованих і керованих реактивних ракет і снарядів, засоби доставки ракет, високоточної зброї та інші види озброєння під час руху. Засідки влаштовують у місцях, що забезпечують замасковане розташування розвідувальної групи поблизу доріг, стежок, мостів, переправ і проходів у загородженнях, джерел води та в інших пунктах, де

⁶⁷ Пахарев С. Наліт. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 51.

⁶⁸ Пахарев С. Засідка. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 70.

найбільш імовірна поява поодиноких солдатів, машин або невеликих груп противника. Для вибору найбільш вдалого місця для засідки потрібно мати необхідні дані про противника. Засідки стають особливо ефективним способом розвідки при підготовці противника до наступу, а також у період перегрупувань і зміни його військ⁶⁹.

Розвідку боєм проводять для уточнення даних про противника або отримання їх, коли немає можливості добути ці дані іншими способами. Розвідка боєм полягає в раптовій атаці заздалегідь виділеного і підготовленого підрозділу в складі від посиленої роти до посиленого батальйону для оволодіння (знищення) визначеного об'єкта, захоплення визначеного рубежу, захоплення полонених, документів, зразків озброєння і бойової техніки тощо⁷⁰. Розвідка боєм дає можливість встановити систему вогню всіх видів зброї у районі його проведення і на флангах та виявити можливі зміни у становищі угруповань противника або уточнити раніше отримані дані; уточнити розташування і характер інженерних споруд і загороджень противника; виявити реальне накреслення переднього краю оборони противника, вид і характер її побудови; захопити полонених, документи, зразки озброєння і бойової техніки; встановити можливий відвід військ противника із займаного ним рубежу і скасувати завдання вогневого ураження артпідрозділами по залишених позиціях або по позиціях, що мають невелику кількість особового складу. Розвідка боєм пов'язана з втратами в особовому складі, озброєнні і бойовій техніці, а також зі значною витратою матеріальних засобів. Крім того, така розвідка може насторожити противника і за певних обставин розкрити наші наміри, що дозволить йому здійснити ті або інші заходи, спрямовані на зрив нашого замислу. Тому в разі, коли необхідні дані про противника можна добути іншими засобами і способами, потрібно уникати

⁶⁹ Пахарев С. Засідка. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 71.

⁷⁰ Пахарев С. Розвідка боєм. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. С. 87.

розвідки боєм⁷¹. Відомості про противника, добуті в результаті розвідки боєм, вивчають, узагальнюють і доповідають у вищій штаб.

1.5. Аналіз та узагальнення розвідувальних даних

Аналіз розвідувальних даних

Розвідувальні відомості мають бути своєчасно здобуті та оперативно оброблені⁷². Усі роздобуті розвідувальні дані, якими б за своїм змістом і важливістю вони не були, підлягають аналізу. Аналіз здобутих розвідкою фактів надає їм “додаткової цінності”⁷³. Аналіз розвідувальних даних – ретельне і всебічне вивчення та порівняння отриманих розвідувальних даних (матеріалів) із наявними даними щодо об’єктів розвідки, виявлення їхніх кількісних та якісних характеристик, а також взаємозв’язку з окремими подіями та фактами⁷⁴.

Аналіз здійснюють з метою визначення достовірності інформації і важливості її для виявлення угруповання противника, особливо його засобів масового знищення і високоточної зброї, задуму і можливого характеру його дій. При аналізі розвідувальних даних потрібно враховувати надійність джерела й об’єктивні умови, у яких вони добуті (характер дій противника, місцевість, час року і доби, стан погоди в районі дій розвідувального органу). Можливості сил і засобів розвідки щодо добування розвідувальних даних багато в чому залежать від рівня бойової і морально-психологічної підготовки, бойового досвіду розвідників, інших умов. До надійних джерел належать аерофотознімки, накази, плани й інші бойові документи противника, захоплені під час розгрому штабів або нападу розвідників на зв’язкових і офіцерів штабів. Аналізуючи

⁷¹ Пахарев С. Розвідка боєм. *Військова розвідка: навч. посібник / упорядники: Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко; за ред. В. Б. Добровольського*. К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. С. 88.

⁷² Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. С. 6.

⁷³ Деятельность спецслужб и демократический контроль – точка зрения профессионала. Вестник – № 3. Женева: Женевский центр демократического контроля над деятельностью вооруженных сил, 2003. С. 4.

⁷⁴ Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота: навч. посіб. / О. Левченко, В. Вінник, О. Устименко. Житомир: ЖВІ, 2019. С. 38.

розвідувальні дані, отримані з будь-якого джерела, належить враховувати умови, за яких ці дані добуті. Варто завжди мати на увазі, що противник мистецьки і правдоподібно здійснює маскування і здійснює заходи, щоб ввести розвідку в оману. Об'єктивний підхід до оцінки розвідувальних даних є однією з найважливіших вимог до тих, хто здійснює збір, обробку й узагальнення розвідувальних даних. За ступенем достовірності розвідувальні дані поділяють на достовірні, ймовірні, сумнівні і помилкові. Достовірними вважають такі дані, які підтверджені декількома джерелами або неодноразово одним надійним джерелом, а також документальні дані, добуті у противника. Вони повинні цілком відповідати попередній обстановці і тій, що склалася, і не викликати сумнівів. Ймовірними вважають дані, що відповідають обстановці, що склалася, і вже наявним даним, але отримані лише з одного джерела або з декількох джерел і потребують перевірки. Сумнівними вважають дані, що суперечать попереднім даним, отриманим з інших джерел. Такі дані вимагають додаткової перевірки, уточнення і підтвердження. Помилковими вважають дані, що не відповідають обстановці, що склалася, і суперечать даним, отриманим з інших джерел, причому наявні незаперечні докази їхньої хибності. Проте навіть помилкові дані необхідно враховувати і вивчати з метою розкриття способів дезінформації, які застосовує противник.

Достовірність розвідувальних даних можна визначити шляхом отримання відповіді на такі питання: з якого джерела отримані дані і яка його надійність?; чи можливі взагалі аналізовані факт або подія?; чи не є повідомлення суперечливим саме по собі?; чи підтверджують отримані відомості дані з інших джерел?; якою мірою отримані дані відповідають обстановці і наявним даним?; якщо отримані дані не відповідають обстановці і даним з інших джерел, які з них можна вважати найбільш достовірними?

Достовірність здобутих розвідувальних даних визначають також шляхом порівняння одних розвідувальних даних з іншими. При цьому прагнуть до того, щоб порівнювані розвідувальні дані виходили з різних джерел, від різних розвідувальних органів. Але буває і так, що розвідувальні дані, що виходять з

того самого джерела, надходять у штаб по різних каналах. У такому разі це варто аналізувати і з'ясувати, як і чому ті самі відомості потрапили в штаб різними шляхами. Яке б не було джерело, достовірність розвідувальних даних перевіряють обов'язково. Визначення достовірності й аналіз даних, що надходять, проводять не від випадку до випадку або періодично, а безупинно, у міру надходження. Всебічний і глибокий аналіз розвідувальних даних повинен дати командирові і штабові можливість розкрити задум противника, визначити його сильні і слабкі сторони, що сприяє ухваленню обґрунтованого рішення і передбаченню можливого розвитку подій у ході бойових дій. Якщо виникають сумніви в достовірності отриманих даних, необхідно негайно організувати їхню перевірку всіма можливими засобами і способами. Показання полонених, перебіжчиків і місцевих жителів потрібно обов'язково перевіряти у всіх випадках.

Узагальнення розвідувальних даних

Завершальним етапом обробки розвідувальних даних є їх узагальнення. Воно полягає в підсумовуванні всіх розвідувальних даних і їх зведенні до характеристик окремих питань, об'єктів, явищ⁷⁵. Узагальнення розвідувальних даних є основою для ухвалення відповідних рішень, формулювання висновків, звітів, складання документів тощо. На основі підсумованих даних штаб батальйону робить висновки про противника з необхідними розрахунками для доповіді командиру. У результаті узагальнення даних про противника необхідно зробити висновки, у яких визначити: замисел дій противника, особливо щодо застосування ним зброї масового ураження та високоточної зброї; сильні та слабкі сторони противника; важливі об'єкти, знищення яких може привести до значного зниження бойових можливостей (бойового потенціалу) противника.

Хоча збір і обробку розвідувальних даних ведуть послідовно, ця послідовність взаємозалежна і зумовлена єдиним процесом творчого мислення керівника розвідки.

⁷⁵ Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота : навч. посіб. / О. Левченко, В. Вінник, О. Устименко. Житомир : ЖВІ, 2019. С. 42.

Будь-яку інформацію про противника можна піддавати сумніву з багатьох причин – починаючи від недовіри до джерела інформації і закінчуючи недостатністю наявних даних. Тому готуючи інформаційний документ, керівник розвідки має орієнтуватися в ступені правдоподібності своїх суджень, висновків і рекомендацій, а також знати, як його визначати. Зроблені висновки повинні ґрунтуватися на інформації з усіх видів джерел, особистих досвіді, судженнях та інтуїції. Визначення ступеня правдоподібності своїх суджень є непростим завданням, особливо у процесі передбачення (прогнозування). Тому посадовій особі, яка узагальнює розвідувальні дані, треба дуже виважено та уважно робити будь-які висновки⁷⁶.

1.6. Загальна характеристика військової розвідки доби Середньовіччя

Становлення сучасної розвідки у Західному світі відбулося лише у ХХ ст., насамперед у ході двох світових воєн. Розвідка розвинених країн пройшла великий шлях, перетворившись із розрізнених й епізодично фінансованих крихітних розвідувальних служб, які створювали лише для підтримки бойових дій армії, у потужну організаційну структуру з величезним бюджетом, значним штатом співробітників та найсучаснішою науково-технічною базою⁷⁷.

Середні віки – це епоха розвитку феодальної формації. На теренах Західної Римської імперії виникли германські феодальні королівства (Вандальське, Вестготське, Свевське, Бургундське, Франкське, королівство Одоакра в Італії). Феодальний спосіб виробництва поступово утвердився у всіх регіонах Європейського континенту. Безперервна боротьба феодалів між собою за землі, військову здобич, робочу силу призводила до постійного розпаду одних держав й утворення інших. Загалом система натурального господарства, що лежала в основі середньовічного суспільства, перешкоджала встановленню міцних

⁷⁶ Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота : навч. посіб. / О. Левченко, В. Вінник, О. Устименко. Житомир : ЖВІ, 2019. С. 42.

⁷⁷ Дундуков М. Разведка в государственном механизме США (историко-правовой аспект). Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 2014. С. 3.

міждержавних економічних зв'язків і сприяла політичному партикуляризму⁷⁸. Виникнення окремих політичних центрів стало поштовхом до зростання виробничих сил, поділу праці, розширення господарювання, розвитку товарно-грошових відносин. Почали створюватися міста, у яких виникав новий клас – буржуазія. Вона була зацікавлена у створенні національного ринку і централізованої державної влади, здатної забезпечувати внутрішній порядок і безпеку торгівлі, проводити в життя норми, що відповідають розвитку товарно-грошових відносин. Економічний розвиток феодалної формації зумовив трансформацію первинної форми феодалної держави – сеньйоральної монархії через стадію дуалістичної монархії в монархію абсолютну.

Досвід розвідувальної діяльності, набутий за античних часів, у добу Середньовіччя використовували в численних внутрідержавних і міждержавних війнах. Однак розвідувальна служба як один з інструментів гарантування державної безпеки (і не лише як допоміжний засіб для перемоги над супротивником на полі бою) не мала відповідного середовища для розвитку через політичну нестабільність і нестійкість державних утворень того часу. Лише в часи пізнього Середньовіччя, у часи феодалного абсолютизму розвідувальна справа в Європі отримала суттєвий імпульс для розвитку і вдосконалення. Більш кращі умови для розвідки були у Східній Римській імперії – Візантії. Після занепаду Західної Римської імперії саме Візантія, яка впродовж багатьох століть залишалася однією з наймогутніших держав Середньовіччя, виявилась особливо придатною для подальшого вдосконалення мистецтва військової розвідки⁷⁹. У візантійській розвідці отримали подальший розвиток принципи організації і діяльності римської розвідки. Саме під впливом традицій римської розвідки для візантійської розвідки, як і західної розвідки взагалі традиційними стали такі принципи: розвідувальні дані мають поступати неперервно, їх обов'язково треба співставляти і взаємоперевіряти, агенти

⁷⁸ Гвоздь В. Историчні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 44.

⁷⁹ Гвоздь В. Историчні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 33.

розвідки не повинні знати один одного⁸⁰.

Розвідка у Візантії була тісно пов'язана з дипломатією. Саме завдяки розгалуженій дипломатичній службі візантійська розвідка стала ефективною. Прийоми і методи розвідувальної діяльності Візантії згодом перейняла Венеція, через яку вони перейшли у практику західноєвропейських монархій нового часу. У процесі розвитку візантійської розвідки особливо яскравим є період правління імператора Юстиніана I Великого (527-565). У часи правління Юстиніана Візантія досягла найвищої могутності і найбільших територіальних розмірів⁸¹. Її дипломатичні зв'язки поширювалися від Китаю та Індії до Атлантичного океану, від Внутрішньої Африки до Причорномор'я.

У Візантії розвідувальні функції було покладено на дипломатичні місії⁸². Посольська делегація зазвичай була досить численною: посол, його секретарі, супроводжувальні особи, перекладачі, охорона, слуги. Таке посольство мало зручні умови для збору інформації. Зрозуміло, що шпигунську діяльність послів не афішували, хоч фактично в ті часи її здійснювали всі дипломатичні місії. Тому середньовічні правила передбачали нетривалість дипломатичних місій. Отже, Візантія мала професійних розвідників, які працювали в іноземних державах під прикриттям послів, торговців, місіонерів. На основі інформації, яку численні агенти, збирали, аналізували і систематизували, Візантія успішно здійснювала свою зовнішню політику⁸³. Володіючи детальною інформацією про військові сили своїх ворогів, відносини між ними, торговельні зв'язки, про впливових людей і можливості їхнього підкупу, міжусобиці тощо, візантійські імператори могли тривалий час забезпечувати безпеку країни і її провідне місце в середньовічному світі.

Дехто з представників фахового середовища вважає, що засновником

⁸⁰ Данилов Е. Римская военная контразведка. *Научные ведомости*. 2008. Вып. 6. № 2 (42). С. 28.

⁸¹ Файда О. Imperium Christianum. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. С. 99-103.

⁸² Гвоздь В. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 35.

⁸³ Гвоздь В. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 36.

військової розвідки у її сучасному розумінні був французький король Людовик XIV (1638-1715), який створив у 1667 р. могутню розвідувальну організацію⁸⁴. Її структура, форми і методи діяльності спиралися на попередній досвід аналогічної організації, створеної кардиналом Арманом-Жаном дю Плессі Рішельє (1585-1642) і вдосконаленої його наступником – кардиналом Джуліо Мазаріні (1602-1661). За цих кардиналів розвідка стала головною зброєю в боротьбі проти зовнішніх противників Франції. З часів Рішельє поняття “сірий кардинал” увійшло до лексики політики.

Зовнішньополітична розвідка, тобто зовнішня розвідка в сучасному її понятті, сформувалася і зміцніла як найважливіший напрям розвідки загалом у XVI ст., коли вона була безпосередньо поставлена на службу поточним завданням дипломатії. Починаючи з пізнього Середньовіччя, секретна служба стає складовою механізмом провідних європейських держав. В абсолютистських монархіях зовнішня розвідка перетворюється на засіб підтримки монархічної влади.

Предок В. Черчилля, видатний англійський полководець лорд Мальборо (1650-1722) вперше поділив розвідувальну службу на військову і політичну. Кожна служба розвідки стала самостійною організацією, мала свої окремі завдання, сили і засоби, звітність тощо. Це було важливе нововведення в історії розвитку розвідувальної діяльності.

Європейські уряди не відразу дійшли висновку про доцільність наділення розвідки самостійними специфічними функціями і створення спеціальних організацій для розв’язання конкретних завдань – політичних, економічних, військових. Як правило, спочатку це доручали різним відомствам, а іноді і кільком відразу. За такого підходу обов’язки, покладені на те або інше відомство, перепліталися між собою, а вид розвідки часто не відповідав профілю діяльності відповідного відомства⁸⁵.

⁸⁴ Черняк Е. Пять столетий тайной войны. М. : Международные отношения, 1991. С. 80-87.

⁸⁵ Гвоздь В. Историчні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. С. 38.

З початком розвитку капіталістичних відносин, які поклали кінець добі Середньовіччя, роль розвідки стрімко зросла. Капіталістичний спосіб виробництва потребував послуг розвідки в безлічі ситуацій, пов'язаних з економічною діяльністю як великих промислових корпорацій, так і самих держав. Часи структурної неорганізованості розвідки, епізодичності й безсистемності її діяльності, виконання розвідувальних функцій широким колом непрофесіоналів відійшли в минуле.

Висновки до розділу 1:

Військова розвідка – сукупність заходів військового командування всіх ступенів щодо добування і вивчення даних про противника.

Головною метою військової розвідки є недопущення раптового нападу противника та забезпечення керівних суб'єктів збройними силами даними, необхідними для найбільш ефективного застосування своїх сил і засобів ураження противника.

Для досягнення цієї мети військова розвідка вирішує такі основні завдання: – встановлює місцезнаходження й характер дій військ противника, його склад, угруповання, боєздатність і наміри, наявність і місця розташування зброї масового ураження та високоточної зброї; виявляє місця розташування вогневих засобів і пунктів управління; встановлює характер місцевості, інженерне обладнання місць розташування військ, систему загороджень, зруйнувань і перешкод; виявляє нові засоби боротьби, прийоми і способи ведення противником бойових дій.

У добу Середньовіччя військова розвідка загалом не мала належних умов для розвитку через політичну нестабільність і нестійкість тогочасних державних утворень. Водночас розвідувальні дії в добу Середньовіччя супроводжували численні внутрідержавні і міждержавні війни. Більш кращі умови для розвідки були у Східній Римській імперії – Візантії. Після занепаду Західної Римської імперії саме Візантія, яка багато століть залишалася однією з наймогутніших

держав середньовіччя, виявилась особливо придатною для подальшого вдосконалення мистецтва військової розвідки. Характерна риса візантійської військової розвідки – її тісний зв'язок із дипломатією.

Завдяки активній діяльності величезної маси агентів, які збирали, аналізували і систематизували інформацію, Візантія успішно здійснювала зовнішню політику. Володіючи детальною інформацією про військові сили своїх ворогів, відносини між ними, торговельні зв'язки, про впливових людей і можливості їхнього підкупу, міжусобиці тощо, візантійські імператори могли тривалий час забезпечувати безпеку країни і її провідне місце в середньовічному світі.

РОЗДІЛ 2

КИЇВСЬКА РУСЬ ЯК СЕРЕДНЬОВІЧНА ФЕОДАЛЬНА ДЕРЖАВА

1. Суспільний лад Київської Русі

У VIII ст. в умовах необхідності забезпечення успішної боротьби з кочівниками у Середньому Придніпров'ї декілька союзів племен – князівств об'єдналися в союз союзів під назвою “Русь”, центром якого став Київ – місто на березі Дніпра в межах розселення племені полян⁸⁶. Державотворчий процес у східних слов'ян посилював норманський чинник⁸⁷: нормани утворювали панівну верхівку в багатьох руських містах і їх об'єднання під владою нащадка норманів – великого князя київського було природним. Нормани традиційно формували князівську гвардію, особисту охорону князя⁸⁸.

Київська Русь була ранньофеодальною державою, оскільки суспільні відносини в ній не набули завершених форм, притаманних класичному феодализму.

Визначення феодализму як суспільного ладу передбачає насамперед наявність одноосібної власності виробника на знаряддя праці та її результати при особистій залежності від феодала. За такої ситуації безпосередній виробник (кріпак) лише користується земельним наділом, отриманим від власника (феодала або держави), за що він зобов'язаний відбувати повинності на користь землевласника.

Визначення феодализму не може беззастережно застосовуватися до характеристики суспільних відносин у Київській Русі, де основну масу

⁸⁶ Історія держави і права України : підруч. / за ред. В. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Х.: Право, 2019. С. 9.

⁸⁷ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 27; Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 9.

⁸⁸ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 10.

населення становили вільні общинники, що виконували феодалні повинності у формі “полюддя” – періодичного збору данини князем та його дружинниками.

Загалом правові відмінності між соціальними станами Київської Русі не мали таких чітких меж, які властиві завершеній формі феодалізму. Умовно давньоруське суспільство можна поділити на три великі категорії: феодали, особисто вільна верства, феодално залежне населення⁸⁹.

Феодална залежність частково вільних общинників полягала у їхній повинності “полюддя” – періодичному зборі данини князем та його дружинниками. “Полюддя” було невнормованим і мало безсистемний характер. Це свідчило про слабку централізацію держави⁹⁰. Частина данини збирали місцеві феодали.

Древлянське повстання 945 р. змусило чітко впорядкувати систему збору данини для великого князя київського. Були регламентовані розміри, час та місце її збору. Все це було пов’язано з переходом від системи полюддя до нового порядку стягнення данини через спеціально посланих для цього представників князівської адміністрації, що приймали її від населення в укріплених пунктах – “погостах”. Нова форма податку для великого князя київського отримала назву “уроків”. Княгиня Ольга також влаштувала опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна ж і судова системи поширювалися на всі підвладні Києву землі племінних княжінь⁹¹.

“Повість временних лет” містить згадку про данину від окремого будинку (диму). Подимна данина з часом трансформувалася в поземельну (від земельного наділу). Такий податок збирали у грошовій формі або хутром.

З кінця X ст. важливим джерелом князівських прибутків стають “вири” – штрафи за злочини (йшли на утримання дружини). Система повинностей давньоруського населення передбачала також “повоз” – поставку гужової тяги

⁸⁹ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 51.

⁹⁰ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 73.

⁹¹ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 73.

для потреб князя та його адміністрації. Поряд із міськими жителями сільське населення виконувало повинності з будівництва міст та їх укріплення.

Феодальна земельна власність мала ієрархічний характер. Уже з кінця IX ст. верховним власником землі став великий князь київський. Залежні від нього удільні князі володіли окремими землями, волосні князі – земельними округами, бояри – окремими округами і селами. Уже за князювання Ольги розпочався процес формування великокнязівського доменіального (приватного) землеволодіння, а з кінця X ст. – доменіальних володінь удільних князів. Цьому сприяла адміністративна реформа Володимира, внаслідок якої всі найбільші давньоруські землі було передано у володіння його синам.

Любецький феодальний з'їзд 1097 р. юридично оформив князівсько-вотчинний порядок землеволодіння на Русі, визнавши суверенітет місцевих князів у межах успадкованих володінь (“каждо да держить отчину свою”).

Поряд із князівським існувало і боярське землеволодіння. Його способи набуття були різними: захоплення общинних земель, освоєння нових, купівля, пожалування за службу. З XI-XIII ст. дрібними землевласниками стають дружинники, яких князі і бояри наділяли землею і селами за службу. Наприкінці XI ст. виникло і почало швидко зростати церковне землеволодіння. Церква, поряд із князем та його васалами, стала великим феодальним власником. Церковне землеволодіння розширювалося за рахунок приєднання незайманих, переважно общинних земель, купівлі та обміну, подарунків, спадщини від князів та бояр.

Характеристика земельних відносин дає можливість стверджувати, що соціальна структура давньоруського суспільства була досить неоднорідною. Вона не обмежувалася двома антагоністичними станами: феодалами і залежними селянами. Чисельним був прошарок вільних общинників, зобов'язаних феодалам лише даниною (продуктовою рентою). Характерною ознакою розвитку феодальної формації у Київській Русі була нерозвиненість рабства. Основними причинами, які обмежували його розповсюдження, були об'єктивні тенденції розвитку тогочасного суспільства. Уже в період формування державності у

східних слов'ян рабство в Європі стає набутком минулого. Розвитку рабовласництва перешкоджала наявність верви – сільської територіальної общини. Верв була союзом індивідуальних господарств і складалася з вільних виробників, які працювали у різних галузях господарства⁹². За такої соціальної структури давньоруського суспільства рабство могло мати лише патріархальний (сімейний) характер⁹³. Однак головною причиною нерозвиненості рабства були кліматичні умови, які робили працю рабів малорентабельною.

Основним джерелом рабства є полон. У Київській Русі військовополонених відпускали за викуп, внесений родичами або в разі відпрацювання суми викупу рабом безпосередньо. За інших обставин полонених продавали за межі держави. У XI ст. з'явилася практика осадження полонених на землю і їх перетворення на залежних селян. Раб міг створити сім'ю; якщо один із подружжя був вільний, то й після шлюбу його статус не змінювався. Народжені в такій сім'ї діти також були вільними. Є згадки про церковних рабів, однак зміст літописних джерел свідчить про непоширеність рабства в Київській державі.

Важливим елементом соціальної структури тогочасного суспільства були зародки нових, буржуазних соціальних верств. Їх репрезентувало передусім міське населення – ремісники, торговці, представники фінансової та службової еліти.

До стану феодалів належали: великий князь київський, удільні князі, духовенство, бояри; до феодално залежних категорій – смерди, які займали проміжне становище між вільними князівськими холопами і “людьми” селянської общини, закупи, рядовичі, ізгої, холопи; найбільш чисельною верствою були вільні общинники – “люди”.

З виникненням міст формулося і міське населення, яке поділялося на міську аристократію (князі, бояри та члени їх сімей, біле духовенство, купці та міські низи (ремісники, молодші “чорні люди”, дрібні торговці, рядове духовенство).

⁹² Історія держави і права України : підруч. / за ред. В. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Х.: Право, 2019. С. 8.

⁹³ Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 59.

Уже в IX-X ст. соціальна стратифікація панівного прошарку була складною. Поряд із великим князем її формували “світлі” князі і бояри – місцеві племінні князі та вожді, які були підкорені київським князем. У X ст. на зміну “світлим” князям приходять князі-намісники.

Ієрархічну структуру панівної верстви ускладнювало поглиблення процесів феодалізації. На вершині цієї верстви в X-XIII ст. знаходилися князі, які належали до єдиної династії правителів і перебували між собою у складних відносинах васалітету-сюзеренітету. Главою держави був великий князь київський. У столицях земель-князівств правили удільні князі. Київський князь розпоряджався общинними землями, які вважали державними. Крім прибутків від великого феодалного домену на користь князя надходили прибутки від суду, збору данини. Однак у зв’язку зі зростанням великого вотчинного та боярського землеволодіння, монополія великого князя на прибутки від суду і збору данини поступово зменшувалася на користь князів-вотчинників та бояр.

Чисельну категорію панівної верстви становили бояри, про які наявні згадки в літописах уже в X ст. Початково боярський стан формувала місцева родоплемінна знать та князівські дружинники, що осідали в землях, отриманих за службу, перетворюючись у великих землевласників. Уже в XI ст. розпочалася соціальна диференціація в середовищі боярства. З’являється поділ на “великих”, “менших” і “земських” бояр.

“Великими” боярами були воєводи, тисяцькі; “малі” займали нижчі ланки князівського судово-адміністративного апарату. Літописи до цієї категорії зараховують соцьких, десяцьких, князівських тіунів (дворецьких, огнищан) та ін.

Найбільш привілейованою верствою серед боярства були земські бояри – члени боярської ради, які виконували роль радників князя і займали вищі посади в державі та верхівка князівської дружини, так звані княжі мужі.

На відміну від шляхти на Заході, боярський прошарок на Русі не був закритою кастою: боярином за заслуги перед князем могла стати і особа небоярського походження.

Окрему групу становило духовенство (чорне і біле), яке формувалося з різних суспільних верств. Чорне (чернецтво) складалося переважно з представників вищих верств населення: князів, членів їхніх родин, бояр.

На протилежному полюсі давньоруського суспільства перебувало феодально-залежне населення: “люди”, смерди, закупи, рядовичі, челядь, наймити, холопи, ізгої. Основну масу сільського і міського населення становили “люди”. У “Руській Правді” під цим терміном постають усі вільні⁹⁴, переважно члени сільської територіальної общини – верві. Вільний общинник сплачував данину на користь держави у формі “полюддя”. З часом, коли феодальний спосіб виробництва став панівним, а феодальна власність на землю – основою експлуатації безпосереднього виробника матеріальних благ, термін “люди” поширився на все феодально залежне населення. У процесі закріпачення “люди” не звільнялися від повинностей на користь держави, але водночас залучалися до робіт на користь боярина.

Відповідно до “Руської Правди”, смердами були вільні люди, які виконували повинності на користь держави (князя), але поступово потрапляли в залежність до феодалів. Їхній статус був двояким (невизначеним), але скоріш вільним, ніж рабським. Смерди мали власне господарство, земельні наділи, проживали в князівських селах. Основною формою їх експлуатації була данина, переважно хутром, яка поступово перетворювалася на відробіткову та натуральну земельну ренту.

Проміжне становище між вільним і феодально-залежним населенням займали закупи – колишні смерди, які втратили власне господарство і потрапили в залежність до феодала. Закупи відпрацьовували в господарстві боргодавця позику – купу. Закуп працював лише на землі того, хто дав йому “купу” і не мав права піти, доки не повертав боргу. До того часу, доки борг був не повернений, смерд був обмежений у правах⁹⁵. Фактично відробляючи купу, смерд-закуп

⁹⁴ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 52.

⁹⁵ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 81.

відбував панщину, однак відпрацювавши купу повертав собі свободу⁹⁶. Тимчасова залежність нерідко ставала постійною, хоча давньоруське право формально це забороняло. Закуп був суттєво обмежений у своїх правах, однак не втрачав їх повністю. У незначних справах він міг виступати свідком у суді, міг сам звертатися до суду з позовом до феодала, якщо зазнавав від нього тілесних покарань. Сплативши купу, закуп міг залишити свого феодала, однак втеча і примусове повернення закупа обертали його на холопа⁹⁷.

Закупництво зумовило практику укладання договору-ряду, що існував у формі договору-найму і договору-позики⁹⁸. У результаті з'явився термін “рядович”, який означав селянина, зв'язаного з особою князя чи боярина договірними зобов'язаннями. Ряди-договори укладали у присутності свідків, обидві сторони були представлені вільними людьми. Є підстави вважати, що рядовичі є своєрідним різновидом закупів, оскільки їхній юридичний статус був майже тотожним. Відробіток (анулювання) ряду автоматично позбавляв закупа залежності і повертав його у статус смерда.

Населення міст складалося з міської аристократії, міських князів та черні. У громадському житті міста домінували великі купці, які займалися міжнародною торгівлею і вступали в родинні зв'язки з боярами, а також ремісничу, фінансову та чиновницьку еліту (міський патриціат), яка поступово монополізувала економічні важелі. Міську аристократію представляли князі, вище духовенство, бояри, які мешкали в містах, здаючи в найм землю селянам, за що отримували частину їхньої продукції і збували на ринку.

До менш впливових і бідніших міщан (“молодших людей”) належали рядове духовенство, дрібні торговці і висококваліфіковані ремісники, які об'єднувалися в ремісничі корпорації (цехи) та утворювали територіальні об'єднання. Найнижчу сходинку соціальної ієрархії займали челядь і холопи-невільники, які не були суб'єктами права. Ці категорії населення вважали живою власністю

⁹⁶ Боярська З. Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. К.: КНЕУ, 2001. С. 23.

⁹⁷ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К.: МАУП, 2007. С. 53.

⁹⁸ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 81.

феодала. За вбивство свого челядина власник не був як-небудь відповідальним. Втеча челядина від власника автоматично перетворювала його в холопа. “Руська Правда” визначає холопа як особу, що перебувала в цілковитій залежності від власника. Реальний соціальний статус холопів був аналогічний рабському. Джерелами холопства були: скоєння тяжкого злочину, безнадійна заборгованість, одруження на рабині без ряду. При цьому холопське становище не обов’язково було довічне: за “добру службу” або за рішенням суду холоп міг бути звільненим⁹⁹. У XII-XIII ст. становище холопів покращилося і за своїм статусом вони наблизилися до категорії смердів. Це було обумовлено подальшим розвитком форм феодальної експлуатації – економічно вигіднішим був смерд, а не раб.

Специфічним був статус ізгоїв. Це були люди, що випали з однієї соціальної верстви і не перейшли в іншу. Особливістю становища ізгоїв було те, що вони не володіли засобами до існування і, як правило, перебували під захистом князя чи церкви¹⁰⁰. Ізгоями найчастіше ставали смерди, які втратили землю і засоби виробництва; діти, переважно хлопчики, які передчасно втратили батьків і не отримали спадщини; звільнені раби; збанкрутілі купці; сини священиків, які через неписьменність не отримували доступу до сану, а також князі, що втратили вотчину. Високий штраф за вбивство ізгоя (40 гривень проти 5 за вбивство залежної людини) свідчить, що давньоруський закон охороняв його як вільну людину.

Існувала категорія людей, залежних від церкви: пущеники, задушні люди, прощеники. Так називали колишніх холопів, відпущених на волю за церковним заповітом і водночас переданих у власність монастиря в розрахунок за молитви його ченців за спасіння душі померлого.

Важливою особливістю тогочасної соціальної структури було те, що будь-яка верства населення не була замкненою і був можливий перехід від однієї до

⁹⁹ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 82.

¹⁰⁰ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 46.

іншої верстви¹⁰¹. До боярства мали доступ “люди” (представники нижчих верств населення), а в дружинники могла потрапити будь-яка вільна людина (навіть звільнений раб), до ізгоїв потрапляли і князі.

2.2. Державний лад Київської Русі

Східні слов'яни у своєму розвитку проминули рабовласницьку формацію у її класичному вигляді. Феодалізація суспільства в них розпочалася вже на стадії розпаду первіснообщинного ладу. Період становлення ранньофеодальних структур припадає на IX-X ст.: це утворення Руської держави з центром у Києві, прийняття християнства, утвердження феодального способу виробництва.

Давньоруська держава як ранньофеодальна монархія була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету. Однак вона не набула форми завершеного монархізму і протягом всієї своєї історії тяжіла до республіканської форми правління. До часів монгольського завоювання на Русі не було створено чіткої системи престолонаслідування, що гальмувало політичний розвиток держави. У середині XI ст. був сформульований та закріплений у 1097 р. на Любецькому з'їзді головний принцип міжкнязівських відносин на Русі: суверенність влади в межах землі.

Державному ладу Київської Русі були властиві наступні особливості: по-перше, влада великого князя була самодержавною лише в періоди централізації держави (X- початок XII ст.), зокрема за правління Володимира Святославича, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха; по-друге, з послабленням влади князя київського і розпадом держави на окремі князівства, закріпленням у них окремих княжих династій, старшинство великого князя втрачало реальне значення, а його титул верховного правителя фактично ставав лише почесною історичною традицією; по-третє, організація державного механізму не передбачала чіткого розподілу влад. Центральне управління уособлювали великий князь, боярська рада, віче. Кожен із цих органів був виявом відповідно

¹⁰¹ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 54.

монархічної, аристократичної та демократичної тенденцій¹⁰². Між згаданими органами управління існувала конкуренція і вона вирішувалася на користь одного з органів залежно від місцевої політичної традиції. Тому можливо лише в загальних рисах відтворити порядок організації та здійснення державної влади в Київській Русі, оскільки він постійно змінювався залежно від обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Державна влада в Київській Русі не була суверенною: поряд із державною існувала влада церкви і общини. Церква, наприклад, мала власний суд, своїх підданих, які не підпадали під юрисдикцію державної влади. Великий князь був верховним розпорядником всіх земель, але не був сувереном, оскільки не мав впливу на всіх жителів, частина з яких не була його підданими. Державна влада тогочасного суспільства поєднувала в собі публічно-правові та приватноправові аспекти. Князь, наприклад, не розрізняв себе як власника державного земельного фонду та своїх приватних володінь. Прибутки з державних податків та доходи з його домену йшли до княжої скарбниці, з якої, своєю чергою, покривали видатки як на приватні справи князя, так і на державні. Ті самі особи були водночас державними адміністраторами і приватними слугами князя та завідувачами його двору. Державну владу в Київській Русі уособлювали князь, боярська рада і віче. Усі ці органи влади одночасно здійснювали державну владу, виконуючи тотожні функції. Така ситуація нерідко призводила до конфліктів між окремими органами влади. У період феодальної роздробленості та удільних суперечностей зросло значення міжкнязівських з'їздів (снемів)¹⁰³. Проте рішення князівських снемів мали рекомендаційне значення.

Функціями князівської влади були державне управління, оборона держави та судочинство. Князь формував адміністративний апарат у центрі і на місцях, контролював його діяльність, здійснював зовнішньополітичну функцію. Князь

¹⁰² Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 55.

¹⁰³ Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 88.

здійснював особисто судочинство у себе в резиденції, так само участь у судочинстві брали представники князя на місцях¹⁰⁴.

Великий князь київський був воєначальником, організовував воєнні походи, особисто водив дружину в бій, був обов'язковим опікуном церкви. Влада князя була фактично необмеженою, але тільки за однієї умови – визнання легітимності його влади народом. Віче могло змінити нелегітимного князя або своїми ухвалами обмежити його владу. Князь посідав престол, укладаючи з народом договір (ряд). Право престолонаслідування після смерті Ярослава Мудрого здійснювали за принципом “отчини” – перехід влади до старшого сина.

Діяльність князя координувала верхівка феодального прошарку¹⁰⁵ – князівська рада (рада бояр) – вищий орган державної влади з дорадчими функціями. Це був становий орган, який сягав своїм корінням періоду військової демократії¹⁰⁶. Ще на ранньому етапі становлення державності східних слов'ян князі спиралися на раду старійшин, яка складалася з бояр і “градських старців” – найвпливовіших людей із місцевого населення.

Рада бояр складалася з потомків місцевої родоплемінної знаті, окремих членів княжої дружини¹⁰⁷. Іноді в Раді брало участь вище духовенство – митрополит, єпископ, Печерський ігумен¹⁰⁸. До компетенції князівської ради належало обговорення всіх важливих державних справ та подання свого рішення для остаточного затвердження князем або вічем. Рада вирішувала питання війни і миру, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань¹⁰⁹. Іноді рада бояр виконувала функції вищої судової влади. У разі відсутності, або ж смерті князя рада перебирала на себе повноваження

¹⁰⁴ Головка О., Греченко В. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Х.: Константа, 2018. С. 338.

¹⁰⁵ Історія держави і права України, Том 1 / за ред. В. Тація, А. Рогожина, В. Гончаренка. К.: Видавничий дім, 2003. С. 44.

¹⁰⁶ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К.: МАУП, 2007. С. 56.

¹⁰⁷ Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 55.

¹⁰⁸ Шевченко А. Формування системи державного управління у Київській Русі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 3. С. 108.

¹⁰⁹ Дудник О. Історія держави і права України. Умань, 2012. С. 20.

верховного органу, який вирішував усі питання внутрішньої та зовнішньої політики, затверджував на престолі наступного князя¹¹⁰.

Князівська (боярська) рада функціонувала не лише при великому князеві київському, а й при удільних князях у кожній землі. Це був однопалатний судовий орган, до якого входили васали князя – доменіальна і дружинна знать, вище духовенство, а також представники міських магістратів. До складу боярської ради входили переважно старші бояри – дружинники і земські бояри; звідси і назва – старці (дорадники). У різних землях рада була неоднаковою за складом, також не було чітко визначено кількість її членів.

До компетенції боярської ради також входило обговорення всіх важливих державних питань та надання свого рішення для остаточного утвердження князем або вічем. Рада вирішувала питання війни і миру, визначала умови ряду з князем, брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань, у деяких випадках виконувала функції вищої судової інстанції.

Важливим чинником, що визначав зміст державної політики, було віче – збори старших за віком міщан (батьків родин) головного міста. Не брали участі у зборах особи, які не мали власного господарства, тобто не вийшли з-під опіки батьків та неодружені. У IX-X ст. члени князівської ради, переважно бояри, часто були присутні на віче та активно брали участь у його роботі. Проте з розвитком феодалної державності віче стало самостійним органом державної влади, відокремленим від князівської ради і князя. Хоча в князівську добу віче збиралося зрідка і не мало чітких функцій, у виняткових ситуаціях воно обирало князів чи запрошувало авторитетних серед населення людей на великокнязівський престол, як це було у 1068 та 1113 роках¹¹¹.

Компетенція віче чітко визначена не була. До його прерогатив належали питання війни і миру, запрошення князя на престол. Часто віче домагалось зміни

¹¹⁰ Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 77-78.

¹¹¹ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 40.

адміністраторів, іноді виконувало функції суду, переважно стосовно політичних правопорушень.

Вічові збори скликав в разі потреби князь. Віче могли скликати хтось із бояр або з ініціативи народу. Під час голосування на віче принцип більшості не застосовували й ухвали виносили на віче “одноголосно”. Коли опозиція була нечисельною, її голоси перекрикували, іноді протистояння вирішувала бійка: переможець проводив своє рішення одноголосно, а тому законно.

У Київській Русі віче не стало постійним органом влади. Уже в XI ст. його політична вага в різних регіонах була різною. Це залежало від того, яка політична сила в конкретній землі переважала – віче, боярство чи князь. Наприклад у Галичині, на Волині, частково Київщині та Чернігівщині вирішальним чинником політики було боярство, у Новгороді та Пскові – віче, у Володимиро-Суздальському, Московському, Ростовському князівствах – князь.

У другій половині XI – на початку XII ст. вищим органом влади стають міжкнязівські з’їзди, на яких обговорювали питання внутрішнього миру, феодалного правопорядку, організації оборони Русі тощо. Ініціаторами скликань були зазвичай великі київські князі. Рішення були обов’язковими для всіх князівств, які визнавали зверхність великого князя.

Управління землями в Київській Русі

До X ст. в Київській Русі панувала десятинна система управління з тисяцькими, соцькими і десяцькими, що виросла з дружинної організації і зберігалася від періоду військової демократії. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, ще й адміністративні, судові, фінансові та інші функції¹¹². Поступово її змінила двірсько-вотчина система управління, яка мала приватно-публічний характер. Ці зміни були спричинені тим, що з розвитком державності, ускладненням суспільних відносин великому князеві київському ставало дедалі важче здійснювати всі свої початково прості владні функції. Він

¹¹² Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 55.

об'єктивно змушений був спиратися на допомогу своїх особистих слуг, які поступово переймали на себе функції публічних адміністраторів.

У Київській Русі двірсько-вотчина система управління існувала на всіх рівнях феодально-земельної ієрархії – у великокнязівському домені, володіннях місцевих князів, у боярських вотчинах. За цієї системи всі важелі управління зосереджувалися у дворі князя або боярина. Різниці між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало: особи, які належали до князівського двору або боярської вотчини, завідували певною ділянкою феодального господарства, прислужували князю або боярину та водночас виконували адміністративні функції¹¹³. На чолі всіх приватних дворових тіунів стояв дворецький (огнищанин), якому підпорядковувалися: печатник (очолював канцелярію); покладник (відповідальний за помешкання князя); ключники (фінансові магістрати, що безпосередньо наглядали за майном князя); митники (збирачі данини й мита); конюший тощо. У XIII ст. з категорії приватних слуг виокремилися державні урядовці, які виконували винятково публічні фінансові функції на волоках та перевозах.

Земельні органи управління зберігали десяточний характер. Ще за часів дружинної організації тисяцьких, яких обирало віче, вважали народними магістрами. Вони очолювали народне ополчення, а в мирний час відповідали за публічний порядок. Пізніше тисяцького призначав князь і він став фактично княжим магістром-воєводою. Соцький та десяцький були намісниками у військово-адміністративних округах, відали податковою і фінансовою системами. В літописах згадано і посадників – княжих намісників з адміністративними та військовими функціями, які були комендантами великих міст. Як представники князівської влади на місцях, вони також здійснювали судові функції, збирали мито, відали справами публічного порядку та оборони. Управителями сільських волостей були волостелі або старости. Посадники і волостелі мали найближчих помічників – тіунів, мечників, мостників, вирників,

¹¹³ Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 55.

які займалися охороною торговельних шляхів від розбійників та кочових племен, спорудженням мостів і ремонтом доріг, відали питаннями освіти. Штат чиновників утримували за рахунок податків та поборів з населення. Такий тип управління називали системою “кормління”¹¹⁴.

Князівства племен до завершення процесу централізації влади у руках великого князя київського зберігали певну автономію. Вони сплачували князю київського данину і брали участь у воєнних та зовнішньополітичних акціях. З кінця X ст., починаючи з князя Володимира, великого князя київського почали вважати верховним володарем і розпорядником усієї землі держави¹¹⁵. В XI – XII ст. зросло значення законодавчої функції великого князя київського.

Князь та підпорядкована йому система виконавчих органів здійснювали також функцію судочинства. Розрізняли публічні (державні) та церковні суди. Цей поділ було встановлено судовою реформою Володимира. З розвитком великого приватного землеволодіння виникли вотчинні (приватні) суди. Вони формувалися на основі передання феодалам так званих імунітетних судових прав щодо залежних людей. Під юрисдикцію публічних судів підпадали всі вільні люди, крім клерикалів, приватних судів – закупи, (холопи), а під юрисдикцію церковних судів – клір, церковні люди у будь-яких справах і всі особи – у справах шлюбу, моралі й віри.

Світське судочинство було зосереджене в руках князя та його адміністрації – тисяцьких, посадників, волостелів та їх помічників¹¹⁶. До компетенції винятково князівського суду належали справи, у яких хоча б однією стороною були представники феодалської знаті. Для вирішення цивільних справ (розподіл спадщини, суперечки сусідів щодо межі тощо) князь посилав дитських та отроків.

Першою інстанцією в публічних судах був суд верві, до складу якого входили вервний староста і визначні громадяни (“добрі люди”). У пригородах першою інстанцією був суд посадника або тисяцького. У містах першою

¹¹⁴ Шевченко А. Формування системи державного управління у Київській Русі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 3. С. 108.

¹¹⁵ Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. С. 56.

¹¹⁶ Головка О., Греченко В. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Х.: Константа, 2018. С. 335-336.

інстанцією був суд князя або його заступника – княжого тіуна. Існував суд виїзний (дослівно “поїзший”): суд князя з тіунами в провінцію; коли князь, об’їжджаючи громади, здійснював судочинство на місці.

Князівське судочинство, крім князя, здійснювали князівські адміністратори (які заміщали князя під час судових засідань) і метальники. Щодо метальника існує припущення, що він був писарем чи проводив ордалії. У судовому процесі брали участь писар (“метальник”), слідчі (“істці”), офіційний обвинувач (“ябетник”).

2.3. Військова організація Давньоруської державності

У VII-IX ст. у східних слов’ян розпочинається державотворчий процес. Швидкий суспільно-економічний поступ, зростання кількості населення, позитивні зрушення в політичному житті й зародження перших протодержавних утворень – все це призвело до збільшення воєнної активності одного з найбільших політичних утворень східних слов’ян, що сформувалося навколо Києва¹¹⁷. Появу й розвиток Київської Русі супроводжували формування руського війська та флоту¹¹⁸. Збройні сили стали умовою і засобом державотворення в Київській Русі¹¹⁹. Військо забезпечувало саме існування Давньоруської держави, її внутрішню консолідацію і суверенітет.

На початковому етапі розвитку Київської Русі визначальну роль у формуванні її війська відігравали нормани. Вони займали керівні посади у війську і домінували в княжій дружині. На це вказують договори руських князів

¹¹⁷ Трофименко П., Ліцман А. Воєнна історія України: конспект лекцій. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 24.

¹¹⁸ Історія для воїна. Інформаційно-просвітницький матеріал Всеукраїнської акції Міністерства молоді та спорту, спрямованої на збільшення чисельності молоді, яка бере активну участь у діяльності громадських об’єднань національно-патріотичного спрямування. Відділ національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України. *Управління молоді, фізичної культури та спорту Запорізької обласної державної адміністрації. Ініціативна група “Історія для воїна” КНУ імені Тараса Шевченка історичного факультету*. 2016. Електронна версія.

¹¹⁹ Романько І. Воєнна історія України: навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 61.

із Візантією, у яких згадано майже лише скандинавські імена¹²⁰.

В епоху військової демократії військо складалося зі всього населення, здатного до бойових дій. Із виникненням сталої політичної організації військо відокремилася від народу та стало органом державної влади, з допомогою якого київські князі здійснювали свою політику¹²¹.

Носієм влади на Русі був київський князь, в обов'язки якого входило розширення території та також захист державних кордонів¹²². Великий князь київський був насамперед воєначальником¹²³ і його владу забезпечувала постійна військова організація – дружина, за допомогою якої він збирав данину з підкорених племен і тримав їх у покорі, охороняв територію князівства від зовнішніх ворогів, розширяв межі володінь, підтримував внутрішній порядок тощо¹²⁴.

Військові сили в княжу добу будувалися на основі своєрідного симбіозу¹²⁵ – регулярного важкоозброєного війська (дружини) і народного ополчення (воїв)¹²⁶. Дружина не була всенародним військом, вона була організована за зразком варязьких військових загонів¹²⁷ і формувалася з вищої верстви громадян – бояр¹²⁸. Служба в дружині переходила за спадком, а доступ до дружини людей

¹²⁰ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 9.

¹²¹ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник / автори: Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. С. 7.

¹²² Романько І. Воєнна історія України: навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 61.

¹²³ Білоцерківський В. Історія України: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 41.

¹²⁴ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 9.

¹²⁵ Котляр Ю. Армія і народ у військовій історії України. *European philosophical and historical discourse*. 2015. Volume 1. Issue 1. С. 79.

¹²⁶ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 13.

¹²⁷ Котляр Ю. Військова історія України: навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 10.

¹²⁸ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 14.

не боярського стану був вкрай ускладненим¹²⁹. Дружинники повинні були з'являтися на кожний заклик князя, на війну, чи в разі іншої потреби, супроводжувати його, в усьому йому допомагати, зберігати вірність князеві. Коли ж боярин зраджував князю, то відповідав за цю зраду майном і власним життям¹³⁰. Розуміючи значення дружини для своєї особистої безпеки, князь намагався забезпечувати її усім необхідним. Тому на утримання дружини йшла частина державних податків¹³¹. Це зокрема, пояснює, чому до XII ст. князь водив дружину на полюддя – безпосередній збір данини з підкорених племен¹³². На утримання війська також йшла частина грошових доходів із суду, так звані вири¹³³.

Дружина поділялася на “старшу” і “молодшу”. До “старшої” належали великі бояри – так звані кращі люди, впливові представники наймогутніших боярських родів, які займали найважливіші державні посади¹³⁴ і були великими землевласниками. Вони засідали в князівській раді, тому впливали на рішення князя. Князь був зобов'язаний радитися з дружиною, інакше дружина могла відмовитися виконувати волю князя¹³⁵. Тому всі найважливіші рішення князь ухвалював із дружиною¹³⁶. До “молодшої” дружини входили боярські діти, яких у князівській дружині готували до військової служби, бідніші бояри¹³⁷, а також “отроки” і “дітські”, що служили при боярах і при князівському дворі, яких

¹²⁹ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 11.

¹³⁰ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 61.

¹³¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 15.

¹³² Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 16.

¹³³ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 61.

¹³⁴ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 11.

¹³⁵ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 40.

¹³⁶ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 9.

¹³⁷ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 11.

використовували для доставки наказів, листів та інших доручень¹³⁸. Під час бою вони доглядали коней дружинників¹³⁹. Народне ополчення складалося з міщан і селян однієї місцевості (спиралося на територіальну систему) і його скликали за надзвичайної загрози в часи ворожих нападів. Зазвичай рішення про скликання народного ополчення ухвалювало віче¹⁴⁰.

У давньоруському війську застосовували так звану десяткову систему управління (тисяцький – соцький – десяцький)¹⁴¹. Мобілізаційний округ, який називали “тисячею”, був воєнно-оборонною територією. Населення з одного округу збиралося в час небезпеки, зазвичай у найближчому місті і там готувалося до виступу на ворога¹⁴². На чолі мобілізаційного округу стояв тисяцький. Меншими округами керували соцькі. Однак “десятки”, “сотні” та “тисячі” були скоріше одинцями обліку, ніж організаційними частинами війська. Чіткої організаційної структури у давньоруському війську, по суті, не існувало, а склад загонів визначали випадкові обставини¹⁴³. Інколи вживали назву “полк” для означення території, з якої йшло ополчення певного феодала. Бували випадки, коли селянські відділи очолювали старости і сільські старшини¹⁴⁴, які ставали командирами ополченців з одного села¹⁴⁵. Ще одним своєрідним військовим формуванням були загони з представників степових тюркських орд (чорних клобуків), які підкорялися князівській владі. Оскільки чорні клобуки вели

¹³⁸ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 18.

¹³⁹ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 61.

¹⁴⁰ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 41.

¹⁴¹ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / автори : Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острого : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. С. 7.

¹⁴² Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 20.

¹⁴³ Болсуновський Л. Воєнна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. С. 32.

¹⁴⁴ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 62.

¹⁴⁵ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 11.

переважно кочовий спосіб життя, їх використовували для боротьби з половцями, яких чорні клобуки ненавиділи.

Отже, військо Давньоруської держави в частині було непрофесійним і нерегулярним. Воно збиралося в час нападу на ворога, або для походу, який організовував князь. Князь збирав насамперед дружину. Це була найкраща частина війська, що мала бойовий досвід. Вона була тісно згуртована навколо князя і з'являлася на його перший заклик. Ополчення князь скликав на віче і на ньому повідомляв про причину збору ополчення. На віче призначали конкретний день, коли ополчення мало зібратися. Однак цей процес іноді тривав довго і тоді князь сам ішов збирати військо. В обов'язки князя входило не тільки організувати військо та утримувати дружину, а й будувати та утримувати укріплення, готувати державу до оборони. Під час війни князь сам здійснював свою владу, або ж передавав її залежним від нього князям.

Загальна чисельність давньоруського війська у великих походах досягала 45-50 тисяч чоловік. За звичайних умов чисельність війська не перевищувала 15-20 тисяч¹⁴⁶.

Велике значення мало озброєння воїнів. Для перебігу бою вирішальне значення мала колюча і рубаюча зброя (списи, мечі, сокири), а не метальна (лук, дротики). Колюча і рубаюча зброя зберігала свою провідну роль аж до масового запровадження ручної вогнепальної зброї в XVI ст.¹⁴⁷.

Зброю в часи Київської Русі поділяли на оборонну і зачіпну. До оборонної належали броня, шолом і щит¹⁴⁸. Броня (панцир) – сорочка з отвором для голови та короткими рукавами, зроблена з дрібних, сполучених між собою залізних кілець. Шолом виготовляли із залізної бляхи, він мав форму стіжка, що загострювався догори. Спереду бляха здовжувалася у вузький виступ, який захищав ніс. Деколи спереду шолома кріпили залізну маску, що закривала ціле

¹⁴⁶ Болсуновський Л. Военна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. С. 32.

¹⁴⁷ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 11.

¹⁴⁸ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 24.

обличчя¹⁴⁹. До шолома можна було почепити й захист для шиї¹⁵⁰. Руські щити були невеликі, прикривали тільки груди, вгорі ширші, знизу вужчі, вгнуті досередини¹⁵¹. Деколи їх робили з дерева, а зверху розмалювали та прикрашали. З XI ст., зі зростанням ролі кінноти, поширилися видовжені мигдалевидні щити, які закривали вершника від підборіддя до колін¹⁵².

До зачіпної зброї належали спис з різними назвами, а також меч, шабля, бойова сокира і лук зі стрілами¹⁵³. Спис мав залізне вістря у формі видовженого листка, з отвором, щоб насаджувати на древко. Списи використовували важкоозброєні піхота й кіннота¹⁵⁴. Залежно від роду військ списи були різної довжини – від 1,5 до 2,5 м. Зі списками полки йшли в наступ. У бою князь повинен був першим встромити спис, а якщо князь помирав, то списи ставили біля його гробниці¹⁵⁵. Усі руські воїни мали при собі скандинавський меч завдовжки 1 м з масивною ручкою, часом посрібленою і прикрашеною орнаментом¹⁵⁶. Меч був символом судової влади князя¹⁵⁷. Шанобливість до цього виду зброї та його цінність були настільки значними, що звичай захоронення з мечами зберігався навіть після запровадження християнства¹⁵⁸. Поширеною була і шабля – трохи

¹⁴⁹ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 62.

¹⁵⁰ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 24.

¹⁵¹ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 25.

¹⁵² Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 17.

¹⁵³ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 25.

¹⁵⁴ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 62.

¹⁵⁵ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 26.

¹⁵⁶ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 26.

¹⁵⁷ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 26.

¹⁵⁸ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 15.

довша за меч (доходила до 1,2 м), а також легша за нього. Шаблі набули поширення у X ст. із розвитком кавалерії¹⁵⁹. Сокиру використовували як зброю для наступу піхоти. В описах боїв її ніде не згадано, проте згадано топірець (1071 р.) як підручну зброю¹⁶⁰. З давніх-давен слов'янам був відомий лук зі стрілами, які носили в сагайдаку. У княжу добу лучників називали “стрільцями”. Загалом воїнів у княжому війську поділяли на стрільців та оружників. Стрільцями були лучники, а оружниками – ті, що були озброєні повною зброєю – бронею, шоломом, щитом, мечем і списом¹⁶¹.

Здавна руське військо було пішим. Піхота складала його основу до кінця XI ст.¹⁶². У X ст. з'являється і кавалерія, яка була принципово необхідна для боротьби в боях із візантійцями та тюркськими ордами¹⁶³. Самостійним родом війська кіннота стала лише в XI ст., від часів князювання Ярослава Мудрого, а на початку XII ст. почала відігравати визначальну роль в організації руського війська¹⁶⁴.

Військо перед боєм вишиковувалося в бойову лаву та ділилося на полки, одні з яких стояли посередині і називалися “чоло”, і два бічні крила – праве й ліве. Таке бойове шикування дозволяло комбіновано розміщувати піхоту та кавалерію, здійснювати маневр, наносити удари по крилам супротивника¹⁶⁵. Князь визначав відповідних воїнів і давав їм окремі завдання. Перед боєм він об'їжджав полки і закликав на бій. Князь керував боєм, розпоряджався, коли яка частина війська має вступити в бій. За особливу честь вважалося йти в перших

¹⁵⁹ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 15.

¹⁶⁰ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 62.

¹⁶¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 28.

¹⁶² Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 26.

¹⁶³ Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 63.

¹⁶⁴ Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. С. 12.

¹⁶⁵ Болсуновський Л. Воєнна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. С. 35.

лавах на ворога, бо перший удар нерідко був вирішальний¹⁶⁶. Інколи бій починався не одразу. Озброєне та впорядковане військо стояло на місці й чекало, поки ворог першим розпочне битву. Часом обидві сторони намагалися спровокувати одна одну глузуванням та жартами¹⁶⁷. Битву в Київській Русі називали “бій”, “січа”, “брань”, “полк”¹⁶⁸, а розпочинав її князь символічним ударом списа. На знак, що бій починається, підіймали вгору стяг. Це було гасло, що полки йдуть на ворога¹⁶⁹.

Бойові шикування війська княжої доби були досить простими, з поділом на центр та крила, або на дві-три суцільні лінійні формації. Тактика бою за княжої доби не завжди була однаковою і залежала від роду війська та озброєння¹⁷⁰. У літописах наявні військові терміни, якими визначали рухи війська і хід бою: зіступитися, зразитися, зударитися; ткнути, поткнути – рушити, вдарити; бости – ударити списами, колоти списами; ударити в коні – означає наступ кінноти в повному розгоні; заїхати – ударити з боку або ззаду; притягнути – прийти на допомогу; удержати полк – тримати відділ війська у бойовому ладі; гнати, гонити, загнати, угонити – погоня тощо.

У княжій Київській Русі розвинулося не лише сухопутне військо, а й флот. Територія Київської Русі порізана густою мережею рік – Дніпро, Десна, Прип’ять, Дністер, Буг і Сян. Ріки були важливими артеріями і водними шляхами. Перші судна, які використовували русичі, робили з видовбаних колод дерева, вони були різних розмірів. З літописів відомо про кілька типів суден: човен, ладя, судно, що відрізнялися одне від одного розмірами. Новий розвиток суднобудування розпочався з приходом на землі Русі вікінгів, які були

¹⁶⁶ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 53.

¹⁶⁷ Романько І. Воєнна історія України: навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 63.

¹⁶⁸ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип’якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 56.

¹⁶⁹ Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. С. 56.

¹⁷⁰ Романько І. Воєнна історія України: навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 62.

найкращими мореплавцями Європи. З дуба вони будували великі судна, основу яких творила довга балка, до якої прибивали вигнуті поперечні ребра – шпангоути. Вздовж корабля влаштовували низькі лави для веслярів, що мали весла до 3 м завдовжки. Кермо було в задній частині човна, а посередині стояла щогла, висота якої сягала 20 м¹⁷¹. Вітрила шили з грубого полотна або з дорогої тканини – паволоки. Такий корабель мав добрі ходові якості, був стійким та маневреним. Зазвичай русичі уникали відкритого бою з великими візантійськими кораблями і мали основним своїм завданням висадження десанту для військових дій на суходолі. Фактично військові судна на Русі використовували скоріше як транспортний засіб для перевезення війська в район ведення бойових дій¹⁷². Воїни князівських дружин воювали як на суші, так і на морі, і чіткого поділу на моряків і бійців на суходолі не існувало¹⁷³.

Отже, у своєму складі давньоруське військо мало піхоту, кінноту та флот.

Воєнне мистецтво в Київській Русі

Давньоруське військо мало розвинуте воєнне мистецтво, у якому можна чітко виділити як стратегічні, так і тактичні елементи. Давньоруська стратегія ґрунтувалася на таких основних принципах: 1. За першої ж можливості бойові дії переносили на територію противника. 2. Бойові дії потрібно вести активно, рішуче, спрямовуючи їх на досягнення повної перемоги над ворогом. 3. За можливості ворога потрібно знищити одним потужним ударом. 4. У разі неможливості прийняти бій із силами ворога, які переважали, необхідно виснажити його постійними переміщеннями і раптовими нападами.

У похід військо вирушало за наказом князя або за рішенням військової ради. Попереду головних сил рухалася сторожа. Головні сили рухалися слідом разом з обозом, у якому знаходилася вся зброя, військово спорядження та припаси. У

¹⁷¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. ; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. С. 82.

¹⁷² Болсуновський Л. Воєнна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. С. 32.

¹⁷³ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України : навч. посіб. / автори : Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. С. 8.

заздалегідь визначеному місті військо ставало табором. Давньоруське військо намагалося прийняти бій у незнайомій для ворога та незручній для його війська місцевості. При наближенні ворога давньоруське військо озброювалося, виходило з табору на поле майбутнього бою і ставало в бойовий порядок. У середині IX – на початку XIV ст. давньоруське військо використовувало два основних види бойового порядку – “стіна” та “полочний ряд”. “Стіна” – фалангоподібний бойовий порядок, який мав довжину по фронту декілька сотень метрів і був глибиною від 3 до 20 рядів. У перших рядах “стіни” знаходилися важкоозброєні дружинники, за ними розташовувались вої, які створювали необхідну глибину бойового порядку. “Полочний ряд” відрізнявся від “стіни” тим, що був поділений по фронту на три окремі частини. У центрі такого бойового порядку звичайно ставали важкоозброєні підрозділи (піхота або кавалерія, залежно від ситуації), а на флангах ставали загони народного ополчення та легкої кавалерії. Дуже часто попереду “полочного ряду” шикувалися загони піших або кінних стрільців. Бій звичайно починався атакою легкоозброєних підрозділів, які наближались до ворога, кидаючи у нього дротики та стріляючи з луків. Цим вони намагалися зруйнувати бойовий порядок ворога або заманити його під удар головних сил. Зробивши свою справу, легкоозброєні підрозділи відходили на фланги або у тил. Після цього головні сили, що склалися з важкоозброєних воїнів, наносили удар по бойовим порядкам ворога, намагаючись прорвати їх. Якщо в результаті цього удару ворог не починав відступати, то починався рукопашний бій, долю якого зазвичай вирішувала чисельність війська та рівень бойової підготовки воїнів. У разі відступу ворога, його переслідувала легка кіннота, яка мала довершити розгром. Після завершення бою переможці обов’язково збирали зброю, яка залишилася на полі бою та ховали загиблих.

Висновки до розділу 2:

Київська Русь – це ранньофеодальна держава, у якій суспільні відносини не

набули завершених форм, притаманних класичному феодализму. Як ранньофеодальна монархія Давньоруська держава була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету, однак вона не набула форми завершеного монархізму і протягом всієї своєї історії тяжіла до республіканської форми правління.

У Київській Русі основну масу населення становили вільні общинники, що виконували феодальні повинності у формі “полюддя” – періодичного збору данини князем та його дружинниками. Частину данини збирали місцеві феодали.

Феодальна земельна власність мала ієрархічний характер. Уже з кінця IX ст. верховним власником землі став великий князь київський. Залежні від нього удільні князі володіли окремими землями, волосні князі – земельними округами, бояри – окремими округами і селами.

Любецький феодальний з'їзд 1097 р. юридично оформив князівсько-вотчинний порядок землеволодіння на Русі, визнавши суверенітет місцевих князів у межах успадкованих володінь.

Соціальна структура давньоруського суспільства була неоднорідною і не обмежувалася станами феодалів та залежних селян. Чисельним був прошарок вільних общинників, зобов'язаних феодалам лише даниною. У Київській Русі, як і у всіх європейських ранньофеодальних монархіях, було нерозвинене рабство. Важливим елементом соціальної структури Давньоруського суспільства були зародки нових, буржуазних соціальних верств, які репрезентувало насамперед міське населення – ремісники, торговці, представники фінансової та службової еліти.

У руках великого князя київського як верховного правителя була зосереджена законодавча, виконавча і судова влада. Князь формував адміністративний апарат у центрі і на місцях, контролював його діяльність, здійснював зовнішньополітичну функцію. Він був воєначальником, особисто водив дружину в бій, був обов'язковим опікуном церкви. Влада князя була фактично необмеженою, але тільки за однієї умови – визнання легітимності його влади народом. Віче могло змінити нелегітимного князя або своїми ухвалами

обмежити його владу. Князь посідав престол, укладаючи з народом договір (ряд). Право престолонаслідування після смерті Ярослава Мудрого здійснювали за принципом “отчини” – перехід влади до старшого сина.

Діяльність князя координувала князівська рада (рада бояр) – вищий орган державної влади з дорадчими функціями, який функціонував не лише при великому князеві київському, а й при удільних князях у кожній землі.

Важливим чинником, що визначав зміст державної політики, було віче – збори старших за віком міщан (батьків родин) головного міста.

Принциповою умовою існування Руської держави було існування війська. Військо також сприяло внутрішній консолідації держави. Руське військо поділялося на дружину – бояр та воїв – народне ополчення.

Князівська (військова) дружина брала участь не тільки у військових кампаніях, придушенні повстань, а й в управлінні державою чи землею. Військова дружина поділялася на “старшу” і “молодшу”. До “старшої” входили бояри і княжі мужі, що здобули авторитет та відповідне становище на службі у князів чи бояр; вони очолювали військо як воєводи, були радниками князя. “Молодша” складалася з дрібних бояр, “отроків” та “дітських”.

РОЗДІЛ 3

РОЗВІДУВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

1. Характер військової розвідки в Київській Русі: загальний огляд

Варто скептично ставитися до ведення систематичної й організованої розвідувальної діяльності в давні часи¹⁷⁴. У додержавні часи розвідувальна діяльність не мала чітких обрисів, її здійснювали спорадично, не систематично. Не існувало й постійного контингенту розвідників чи певної спеціальної служби військової розвідки. На роль виконавців розвідувальних завдань щоразу обирали тих, хто найбільше підходив для цього, залежно від ситуації. Лише зі становленням державного устрою і розбудовою регулярного війська розвідці почали надавати дедалі більшої уваги як невід’ємній складовій успіху у військовому чи політичному протистоянні. Але процес становлення розвідувальних органів як чітко організованого і відособленого елементу державного механізму тривав не одне століття.

Своїм корінням українська військова розвідка сходить до доби Київської Русі¹⁷⁵ і навіть більш ранніх часів. Увесь шлях розвитку Київської Русі був позначений застосуванням нашими предками різних елементів розвідувальної діяльності. Окремі епізоди таких дій із роками стали легендами і справили вплив на зміст давньоруських літописів¹⁷⁶.

Справжня професійна розвідка є надбанням людства нових часів. Одні історики вважають, що вона склалася у XVIII ст., інші – що в добу наполеонівських війн на початку XIX ст.¹⁷⁷. Середньовічні ж суспільства не

¹⁷⁴ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

¹⁷⁵ Скрипник О. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Вид. 2. перероб. і доповн. Київ : ВД “АДЕФ-Україна”, 2020. С. 9.

¹⁷⁶ Скрипник О. Українська розвідка. Прадавні часи. Київ : ВД “АДЕФ-Україна”, 2020. С. 7.

¹⁷⁷ Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 50.

досягли такого рівня розвитку, коли поява військової розвідки стала категоричною умовою успішного функціонування держави.

Загалом стосовно доби Середньовіччя неможливо говорити про справжню розвідку: організовану і цілеспрямовану структуру, що діє постійно і систематично, якою є розвідка в сучасних державах. У часи Середньовіччя розвідувальну діяльність проводили не на професійному рівні. Схоже й у Давньоруській державі, з огляду на рівень організації її механізму, розвідка організаційно ще не була виокремлена і здійснювали її на непрофесійній основі різні категорії осіб. Організовували ж і керували розвідувальною діяльністю в Київській Русі безпосередньо великі феодала, і не лише князі київські. Феодална роздрібненість держави унеможливлювала появу великих боєздатних армій¹⁷⁸, водночас вона сприяла проведенню різноманітних розвідувальних дій, ініційованих феодалами¹⁷⁹.

Самі терміни “розвідка”, “розвідник” стосовно часів Київської Русі без перебільшення умовні¹⁸⁰. Тоді використовували дещо іншу термінологію: розвідка – “вивідування”, “споглядання”; розвідники – “вивідувачі”, “спостерігачі”, “просоки”, “сторожі”, “зажитники” та ін. Розвідку вели так звані прелатаї, соглядатаї і спостерігачі – розвідники, яких засилали у стан супротивника як у мирний, так і воєнний час, просоки – окремі ратники або військові загони, які стежили під час бойових дій за розташуванням та переміщенням ворожого війська. Розвідувальні функції також виконували і так звані сторожі – спеціальні групи озброєних людей для прикриття пересування своїх військ і виявлення намірів супротивника, та “зажитники”, які займалися питаннями постачання війська.

Основним методом (видом) розвідки доби Київської Русі було вивідування – збір інформації про сусідні держави (в мирний час) і супротивника (у воєнний

¹⁷⁸ Болсуновський Л. Воєнна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. С. 34.

¹⁷⁹ Вісники, гінці і розвідники Київської Русі. URL : <https://spadok.org.ua/kyuivskarus/visnyku-gintsi-i-gramotonosti-kyuivskoyi-rusi>.

¹⁸⁰ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 102-127.

час). Вивідування було буденною і необхідною, з огляду на потребу інформації воєнного характеру, справою. Однак часте згадування в літописах про вивідування не означає, що існувала якась система вивідування, збирання інформації, тим більше – що існували відповідні організовані структури, які здійснювали вивідування. Вивідування відбувалося звичайно на побутовому рівні¹⁸¹.

У мирний час природним джерелом інформації, що могла мати розвідувальне значення, були купці, які з метою торгівлі переїжджали з однієї країни до іншої¹⁸², мандрівники, паломники до святих місць і представники князя у посольствах, які виконували дипломатичні функції. Іноді застосовували й інші, більш складні методи розвідки: вербування агентів і перевербування агентів супротивника, сторожеві та спеціальні загони, які висилали на десятки кілометрів, розвідка боєм, введення супротивника в оману та ін. При цьому розвідники часто використовували знання мови, одяг, звичаї ворога.

У перебігу бойових дій і проведення розвідки боєм руські воєначальники не раз вдавалися до взяття “язика”¹⁸³ – цей термін узято з літописних джерел.

У добу Київської Русі інформація, яку збирали розвідники, була потрібна насамперед для успішної організації військових походів, ефективного ведення бойових дій та визначення вдалої зовнішньополітичної стратегії держави, що шукала союзників. Правителі Давньоруської держави – київські князі вели постійні військові дії проти Візантійської імперії, Хазарського каганату та кочових тюркських орд. Війни Русі з ворогами завжди супроводжувала розвідувальна діяльність проти них. Наявні історичні дослідження підтверджують, що під час походів, битв воєначальники використовували окремі форми й методи розвідувальної діяльності, які були пов’язані винятково з військовими діями.

¹⁸¹ Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 52.

¹⁸² Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 54.

¹⁸³ Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 54.

Єдиними органами державної влади і управління, зокрема військовими, були самі феодалі – князі, які організовували і вели військові дії та розвідку на державному рівні. Усі військові та політичні рішення ухвалював особисто князь на раді з двома-трьома спільниками – “найближчими людьми”, а в разі створення коаліції (союзу) їх ухвалювали на раді князів. Ці ради не були постійними органами, а збиралися лише для розв’язання ситуативних завдань.

Головними завданнями розвідки на той час були такі: своєчасне запобігання агресії з боку сусідніх феодалських держав та їхніх коаліцій або підготовка своєї держави (князівства, союзу) до такої самої агресії проти сусідів з метою захоплення територій; стеження за супротивником безпосередньо під час ведення бойових дій, а також забезпечення вигідних умов торгівлі із сусідніми країнами, оскільки торгівля була основним джерелом економічного розвитку держави і, відповідно, впливала на її зовнішню політику.

У Київській Русі впродовж століть усіма справами, що належали до питань війни та миру, зокрема організацією розвідки як складової зовнішньополітичної і військової справи, займався особисто князь разом з двома-трьома особливо наближеними до нього людьми, які зазвичай не обіймали жодної офіційної посади. Це могли бути: військовий діяч, воєвода, іноді якийсь дуже розумний і вірний слуга, а також, і найчастіше, духовний наставник князя¹⁸⁴. Але нерідко це коло осіб змінювалося, було непостійним і неофіційним. Усе залежало від особистих якостей учасників, їхніх здібностей і таланту, впливу і практичної значущості в очах того чи іншого князя, якого вони обслуговували, а не від посади, яку вони обіймали, і становища при дворі.

Безпосередньо функції розвідки виконували спеціальні особи, яких князь особисто призначав з-поміж підлеглих. На цих осіб було покладено й інші функції, крім здобування даних щодо супротивника, а саме: збір воїнів, пошук місць для стоянок війська та розвідування доріг. До обов’язків цих осіб також належало спостереження за супротивником під час ведення бойових дій.

¹⁸⁴ Уривалкін О. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). К.: КНТ, 2007. С. 9.

Отже, фактичним і номінальним керівником тодішньої розвідки був тільки сам великий князь, який мав у кожному окремому випадку епізодичних і за потребою – випадкових (нештатних) довірчих радників-непрофесіоналів із питань розвідки.

Загальних правил з організації і ведення розвідки супротивника в добу Київської Русі ще не існувало, тому її ефективність і результативність залежали, насамперед, від особистих якостей, знань і ставлення до розвідки князя.

3.2. Розвідувальні дії східних слов'ян у додержавний період та в період правління перших київських князів

У VI ст. н. е. починаються масові вторгнення слов'ян у Середнє і Нижнє Подунав'я, що належало Візантійській імперії. Ці вторгнення стали логічним наслідком розвитку праслов'янського етносу. Імперському війську доводилося, часом з напруженням усіх сил, відбивати натиск слов'ян, яких візантійські історики звичайно звать антами (анти були предками східних і частини південних слов'ян пізніших часів).

Документальних свідчень про розвідувальну діяльність слов'ян Раннього Середньовіччя збереглося вкрай мало. Але навіть поодинокі літописні джерела вказують на те, що військова розвідка ще за кілька століть до народження Київської держави була невід'ємним елементом військової справи давніх слов'ян¹⁸⁵.

Прокопій Кесарійський, Менандр, Маврикій та ін. автори описують антив, їхній спосіб життя, манеру ведення війни. Відповідно до свідчень цих авторів, поступаючись Риму і Візантії в озброєнні та стройовому умінні, слов'яни перевершували їх в майстерності маневру, використанні умов місцевості, в оперативній розвідці, у засадах і раптових нападах¹⁸⁶.

¹⁸⁵ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 102.

¹⁸⁶ Романько І. *Воєнна історія України* : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 47.

Важливим джерелом для теми військової розвідки Київської Русі є “Стратегікон” візантійського полководця Маврикія, що в 582-502 рр. посідав імператорський престол. “Стратегікон” вважають видатною пам’яткою бойової практики раннього Середньовіччя. Маврикій приділив велику увагу антам: способам ведення військових дій, бойовому порядку в битвах, хитрощам, до яких вони вдавалися, а також їхньому озброєнню, одягу, нарешті зовнішності цих войовничих сусідів імперії. Маврикій високо оцінював військову тактику антів. Він писав, що коли кампанія проти антів ведеться поблизу Дунаю (північного рубежу Візантії), потрібно “стерегтися робити в літній час без розвідки переходи через місця, що їх важко долати, тобто лісисті”¹⁸⁷, бо там особливо можливий напад ворога. Маврикій радив одразу ж захопити “язика” і дістати від нього відомості про ворога. Маврикій радив також стерегтися ворожих вивідувачів, віддавав належне умінню антів вводити в оману візантійських воєначальників: “Так званих перекинчиків, котрі одержують накази показувати шляхи, належить надійно стерегти”¹⁸⁸, тому що серед них є люди, що служать ворогові й повідомляють неправдиві відомості, тобто розвідники.

У давніх східних слов’ян виникли першооснови, нехай ще досить примітивні, розвідувальної діяльності, які впродовж багатьох поколінь українського етносу, століттями кристалізувалися, шліфувалися і згодом трансформувалися у розвідувальні дії княжих вивідувачів Київської Русі¹⁸⁹.

Розвідувальні дії також супроводжували дипломатію східних слов’ян та їхніх перших державних утворень, які виникають на початку IX ст.¹⁹⁰. Загалом середньовічна історія свідчить про численні випадки виконання посольськими місіями розвідувальних функцій. Зокрема, історія взаємовідносин антів із Візантійською імперією дає підстави вважати, що їхні численні напади на

¹⁸⁷ Стратегікон Маврикія / Изд. подг. В. В. Кучма. СПб.: Алетея, 2004. С. 193.

¹⁸⁸ Стратегікон Маврикія / Изд. подг. В. В. Кучма. СПб.: Алетея, 2004. С. 193.

¹⁸⁹ Скрипник О. Українська розвідка. Прадавні часи. Київ : ВД “АДЕФ-Україна”, 2020. С. 11.

¹⁹⁰ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

столицю Візантії в VI ст. не проходили без участі одноплемінників, котрі служили у візантійській армії¹⁹¹.

Київська Русь, відома сучасникам ще як Давньоруська держава або Русь чи Руська земля – це ранньофеодальна держава IX-XIII століть із центром у Києві, яка утворилася в результаті об'єднання земель східнослов'янських племен на чолі з князем київським. Саме з правлінням перших київських князів пов'язує Нестор-літописець початок Давньоруської державності¹⁹². Київ став центром Руської держави внаслідок свого географічного розташування: тут перетиналися торговельні шляхи, що вели зі Скандинавії у Візантію і навпаки. У Київ відбувався постійний потік вікінгів із півночі. У сукупності всі ці чинники прискорили розвиток класових відносин і державності у полян порівняно з рештою східно-слов'янських племен¹⁹³.

“Повість минулих літ” або “Несторовий літопис” – найбільш рання пам'ятка давньоруської літописної творчості, складеної в 1113 р. У “Повісті минулих літ” йдеться про широкий комплекс питань, пов'язаних із зародженням та розвитком Давньоруської держави, утвердженням християнства на Русі. “Повість минулих літ” містить значне число описів розвідувальних дій, ініціаторами яких були київські князі. Ці описи дають нам змогу отримати більш-менш цілісне уявлення про характер і рівень розвитку розвідувальної діяльності в Київській Русі.

У “Повісті минулих літ”, наприклад, йдеться про похід київського князя Аскольда на візантійську столицю Константинополь 860 р. і пов'язаний із ним епізод розвідувальної діяльності давніх русів¹⁹⁴.

Вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Константинополь дає привід ученим-історикам вважати, що київський князь

¹⁹¹ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. С. 54.

¹⁹² Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 72.

¹⁹³ Иванов В. История державы и права Украины: подруч. К. : МАУП, 2007. С. 46.

¹⁹⁴ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 18.

перед походом зумів зібрати важливу політичну і воєнну інформацію¹⁹⁵. Руси знали, що імператор Михаїл III з військом перебував у Малій Азії, а візантійський флот – в експедиції проти Криту¹⁹⁶. Вірогідно, що Аскольдові було відомо й те, що в бухті Константинополя – Золотому Розі не було візантійських кораблів, озброєних “трецьким вогнем” – трубами, з яких під тиском викидали на 40-50 м. підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось.

Важливою була ще одна деталь: велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях до Золотого Рогу) того червневого ранку 860 р., коли руські ладді наближались до Константинополя, не був напнутий, і тому флот Аскольда безперешкодно увійшов до бухти. Можливо це був єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці¹⁹⁷.

Київський князь міг отримати відомості про всі найважливіші події, що відбувалися в Константинополі від русів, що служили у складі руського корпусу візантійського війська¹⁹⁸, а також від купців, котрі постійно їздили до візантійської столиці. Свідчення про службу русів у імператорській гвардії і війську з’являються в джерелах лише з часів княгині Ольги (944-964 рр.), що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. Про те, що руські купці постійно відвідували Константинополь, повідомляють і давньоруські, і візантійські джерела. На постійну присутність руських купців у Константинополі вказує і наявність у місті спеціального кварталу із заїзжим двором для них. Звертає увагу те, що в 1043 р., коли розпочалася війна Ярослава

¹⁹⁵ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

¹⁹⁶ Войтович Л., Сорочан С. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. С. 318.

¹⁹⁷ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. “*Істину встановлює суд історії*”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 106.

¹⁹⁸ Войтович Л., Сорочан С. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. С. 321.

Мудрого з Візантією, її уряд наказав заарештувати всіх руських людей, насамперед купців, що перебували у Константинополі та інших містах імперії. Уряд Візантії остерігався відпустити додому людей, що володіли важливою інформацією.

Врешті-решт, правильним буде висновок, що дипломатія східних слов'ян була тісно пов'язана з політичною розвідкою¹⁹⁹. Несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 р. доводить, що безпосередній військовій кампанії передували розвідувальні дії вивідувачів²⁰⁰. Загалом похід Аскольда був ретельно продуманим і добре прихованим. Вигідний для Русі мир зі сплатою Візантією контрибуції, якого досяг унаслідок походу руський князь, свідчить про успіх військового походу Аскольда²⁰¹. Цей успіх був би неможливим без ефективної військової розвідки київського князя.

Наступний похід на Візантію відбувся через півстоліття. У кінці IX ст. київський князь Олег, який близько 882 р. приєднав до Русі північні руські землі, зробивши перший вирішальний крок на шляху створення загальноруської держави, у 907 р. здійснив військовий похід на Константинополь, короткий опис якого зберігся в “Повісті минулих літ”.

Очевидно, що, як і в 860 р., руські вивідувачі добре розвідали ситуацію у Візантії. Князь Олег і його оточення взяли до уваги також і міжнародне становище імперії. Візантія переживала тоді серйозні труднощі й у внутрішньому житті, і в зовнішній політиці. Посилилася боротьба великих земельних магнатів проти імператора, спалахнув заколот у війську. Не вщухав натиск арабів на південно-східні кордони країни. Араби завдавали Візантії відчутних ударів і на морі. Арабський флот захопив багато острівних володінь Візантії в Середземному морі. У 904 р. полководець Лев Триполійський на чолі

¹⁹⁹ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. С. 54.

²⁰⁰ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 108.

²⁰¹ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

великої арабської ескадри здобув багате грецьке місто Фессалоніку. Лише напруживши всі сили, імперія зуміла відвоювати місто і на якийсь час стримати натиск ворога. Візантії доводилося постійно протиставляти арабам добірні легіони, послаблюючи натомість оборону на Дунаї²⁰².

Отже, князь Олег вдало обрав час для військового походу. Долаючи опір нечисленної прикордонної сторожі і малих залог грецьких фортець на Дунаї, велике піше військо київського князя стрімко наблизилося до Константинополя, а флот з'явився у видимості сторожових постів, розкиданих на берегах Золотого Рогу. Візантійці встигли підняти ланцюг і перепинити шлях руським човнам до бухти. Тоді Олег наказав перетягнути на котках свої невеликі кораблі суходолом, після чого їх спустили на воду вже за ланцюгом, у бухті. Це вразило візантійську верхівку і спонукало її до швидкого укладення миру, вигідного для руської сторони. Відтоді руські дипломати і купці користувалися у Візантії значними пільгами, яких не було у представників жодної іншої країни²⁰³.

Після смерті князя Олега правителем Русі став Ігор. Він поступався Олегові як державний діяч і полководець, і це з перебігом часу зрозуміли в Константинополі. Тому імперський уряд поступово зменшував пільги руським купцям у Візантії. Підписана у 907 р. і доповнена в 911 р. русько-візантійська угода була порушена грецькою стороною. Тому воєнна акція Ігоря проти Візантії в 941 р. аж ніяк не була викликана самим лише бажанням пограбувати Константинополь²⁰⁴.

Русь виступила в черговий військовий похід проти імперії в 941 р., спираючись на дружній нейтралітет Хозарського каганату та маючи потенційних союзників-угрів, що ворогували з імперією. До того ж Ігор уклав союз із печенігами. Удар по Візантії було завдано в час, коли імперія відчувала сильний

²⁰² Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 108.

²⁰³ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

²⁰⁴ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 108.

тиск із боку арабів і угрів²⁰⁵, ведучи активні бойові дії з ворогами. Зокрема, флот Візантії змушений був постійно охороняти від арабів острови у Середземному морі. Руси успішно оволодівали практикою політичної розвідки і враховували військово-політичну ситуацію на кордонах імперії, як це вони робили напередодні попередніх військових кампаній проти Візантії²⁰⁶. Однак похід руського війська на Візантію в 941 р., попри ретельну підготовку і чисельність війська, зазнав невдачі. Багато руських човнів у морському бою було спалено, піше військо теж було змушене повернутися без перемоги.

Через три роки Ігор зібрав ще більше військо і флот і розпочав новий похід на Візантію. На Дунаї військо Ігоря зустріло посольство від імператора Романа і запропонувало укласти мир. Договір було підписано в Києві, куди прибуло імператорське посольство. Руська сторона брала на себе зобов'язання не чіпати грецькі поселення в Криму, не заважати жителям Херсонесу ловити рибу в гирлі Дніпра, захищати їх від можливих нападів печенігів, чорних булгар і хозарів зі сторони Кубані та Приазов'я. Сам імператор отримав також право викликати на допомогу руське військо і, своєю чергою, зобов'язувався надавати військову силу руському князю, напевно, насамперед для захисту візантійських володінь у Криму. Умови договору не принесли задоволення ані Києву, ані Константинополю і були менш вигідними для Київської держави, ніж відповідні статті русько-візантійської угоди 911 р.²⁰⁷ Тепер руські купці повинні були платити в'їзні і виїзні збори. Як і раніше, вони не могли залишатися у столиці довше трьох місяців, а нерозпродані товари могли залишати епарху, щоб він їх реалізував і наступного року повернув отримані за це гроші. У місто руси могли входити групою не більшою ніж 50 чоловік, без зброї, тільки через одні ворота і в супроводі царського чиновника.

²⁰⁵ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 109.

²⁰⁶ Сахаров А. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. С. 227.

²⁰⁷ Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / автори : Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. С. 8.

Очевидно, що візантійці остерігалися русів значно більше інших іноземців, на яких подібні обмеження не поширювалися²⁰⁸. Взагалі візантійська правляча верхівка була стурбована войовничістю й могутністю Київської Русі й розглядала її як головного суперника імперії на Півночі²⁰⁹.

Договір 944 р. містить положення, які опосередковано вказують на відвідування Константинополя руськими вивідувачами. Імператор Візантії вимагав від київського князя, щоб послы і купці з Русі обов'язково мали вірчі грамоти від нього. У цих грамотах мала бути вказана мета їхнього приїзду. “Якщо ж вони без грамот прибудуть і передані будуть нам, – було вказано в Договорі, – ми будемо держати їх і стерегти [доти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитися і будуть убиті, то хай не карається за смерть їх князем вашим [тим, хто вбив]”²¹⁰. Отже, з тексту Договору можна зрозуміти, що захоплені зненацька розвідники київського князя не бажали потрапляти до рук візантійців і чинили збройний опір. Можливо практика засилання розвідників з Русі до Візантії була поширеною, якщо про них згадано в Договорі Русі з Візантією 944 р.²¹¹.

Роль розвідників на Русі і взагалі в середньовічному світі найчастіше виконували купці, які їздили до іноземних країн і принагідно збирали інформацію. Розвідники могли й одержувати спеціальні завдання. Так само вели політичну розвідку люди, які були послами. Нарешті, багато важливої інформації про країни, які вони відвідували, збирали мандрівники й місіонери. Розповіді арабських, персидських і європейських мандрівників дозволяють сформувати

²⁰⁸ Войтович Л., Сорочан С. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. С. 319.

²⁰⁹ Близняк М. Военні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник / автори: Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острого: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. С. 8.

²¹⁰ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 34.

²¹¹ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 110.

певне уявлення про Русь IX-X ст. Руські паломники до святих місць на Близькому Сході також здобували важливу інформацію²¹².

3.3. Розвідувальні дії в добу зміцнення Давньоруської держави

Незабаром після підписання русько-візантійського Договору, восени 944 р. князь Ігор загинув, збираючи данину (“полюддя”) у Древланській землі. Київський престол зайняла його дружина Ольга. Вона жорстоко придушила повстання древлан, а потім упорядкувала, точніше унормувала збір данини²¹³. Княгиня створила опорні пункти своєї влади в різних землях Київської Русі. Загалом Давньоруська державність внаслідок князювання Ольги зміцнилася. Ольга принципово змінила стратегію і тактику зовнішньої політики Київської Русі. У “Повісті минулих літ” про це лаконічно сказано: “Вирушила Ольга до Грецької землі, і прийшла до Царгорода. І царював тоді цар Константин, син Лева, і прийшла до нього Ольга...”²¹⁴.

Обидва попередники Ольги – князі Олег та Ігор проводили зовнішню політику держави військовою силою: організовували військовий похід на Візантію і в разі його вдалого завершення укладали вигідний для себе мир. Невдача походу Ігоря 941 р. продемонструвала обмеженість і сумнівну політичну доцільність подібних методів зовнішньої політики²¹⁵. Тому Ольга вирішує вдатися до мирних засобів дипломатії – уперше в історії східних слов’ян і Руської держави²¹⁶.

²¹² Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

²¹³ *Повесть временных лет* / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 18.

²¹⁴ *Повесть временных лет* / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 41.

²¹⁵ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. “*Істину встановлює суд історії*”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 111.

²¹⁶ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

Візиту княгині Ольги до Константинополя передувала тривала і копітка праця, спрямована на його підготовку. Елементом цієї підготовки була ретельна політична розвідка, до якої могли бути залучені руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії. Саме перебування Ольги із великим почетом у Константинополі, крім вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації.

Результатом поїздки Ольги до Константинополя було підписання угоди, яка не задовольнила обидві сторони. Водночас Ольгу урочисто охрестив грецький патріарх. Сам імператор Константин Багрянородний став її хрещеним батьком. Це був великий політичний успіх. Можливо було поновлено чинність русько-візантійської угоди 944 р. Однак навряд чи були покращені умови перебування руських купців у Візантії. Крім того, не справдилися надії княгині поріднитися з імператором, одруживши сина Святослава з однією з його доньок. Літопис не приховує незадоволення, висловленого Ольгою візантійським послам, які після її повернення прибули до Києва.

У 959 р. Ольга виявила нову зовнішньополітичну ініціативу, надіславши посольство до імператора Священної Римської імперії Оттона I. Більшість учених пояснює цей крок княгині відносною невдачею її константинопольського візиту²¹⁷. Водночас появу на Русі германського місіонера Адальберта у 960 р. чи 961 р. Ольга сприйняла вороже і йому довелося ні з чим повертатися назад.

Хоча посольство Ольги до Оттона I найімовірніше мало на меті встановити дружні міждержавні відносини зі Священною Римською імперією, очевидно й те, що руському посольству доручили провести політичну розвідку. Результати цієї розвідки переконали княгиню в неперспективності налагодження систематичних міждержавних відносин зі Священною Римською імперією²¹⁸.

²¹⁷ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 111.

²¹⁸ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

Принаймні жодних подальших дипломатичних кроків у напрямі зближення двох держав ні Ольга, ні її син і наступник Святослав не робили²¹⁹.

У Ольга 964 р. передала владу своєму єдиному синові Святославу. Святослав залишив по собі слід в історії не як державний діяч, а як воїтель²²⁰. У нього були зовсім інші, ніж у матері, погляди на методи зовнішньої політики. Святослав вдався до суто воєнних засобів проведення міжнародної політики. Тому сприяли зовнішньополітичні обставини, з якими він зіткнувся на самому початку свого князювання. Святослав очолив Давньоруську державу у важкий для неї час. Візантія прагнула підірвати могутність Русі, зокрема, відтіснити її від Чорного моря, яке арабські географи тоді називали Руським. Візантійські політики прагнули перешкодити давньоруській торгівлі з Півднем і Близьким Сходом. Торгівля була однією з підвалин економічної, а відтак – і військової спроможності Київської Русі. З цією метою Візантія намагалася, зокрема, використати тюркські орди для нападу на Русь. Результатом зусиль Візантії стало те, що Хозарський каганат на кінець князювання Ольги позбавив руських купців доступу до гирл Волги і Дону. Схоже й Волзька Булгарія не пропускала руських купців через свої володіння до ринків Середньої Азії. Перед Святославом постало кілька першочергових завдань зовнішньої політики, які князь почав вирішувати звичним для нього способом – війною.

Перед початком відкритої війни з Візантією і Хозарським каганатом Святослав вирішив провести розвідку боєм. У “Повісті минулих літ” ці події Нестор-літописець описав так: “Пішов [Святослав] на Оку річку і на Волгу і зустрів в’ятичів і мовив в’ятичам: “Кому данину даєте?” Вони ж відповіли: “Хозарам – по шелягу з сохи даємо””²²¹. Розвідавши кордони Хозарського каганату, ознайомившись з ситуацією в Поволжі, Святослав стрімко рушив на

²¹⁹ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 112.

²²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. До початку XI віка. Нью Йорк, 1954. С. 458.

²²¹ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 44.

ворога і переміг його. Через чотири роки військо київського князя остаточно ліквідувало Хозарську державу. Замки на гирлах Волги і Дону були збиті, розчищені суходільні гостинці для руських купців до країн Півдня і Сходу. Головним суперником Київської Русі був, однак, не Хозарський каганат, а Візантійська імперія. З огляду на особисті риси характеру Святослава та методи його зовнішньої політики військове зіткнення Русі і Візантії ставало неминучим. Святослав використав обставини для того, щоб розвідати ситуацію в Подунав'ї, поблизу північного кордону Візантійської імперії. Він охоче відгукнувся на пропозицію візантійського імператора Нікіфора Фоки допомогти Візантії у війні проти болгар. При цьому, як показали подальші дії князя, Святослав виношував власні далекосяжні плани щодо Болгарії.

Легко розбивши болгарське військо, Святослав у 968 р. отаборився в Подунав'ї. Він добре бачив стратегічні вигоди свого утвердження поруч із північним рубежем Візантії. Візантія менше всього бажала бачити руське військо поблизу своїх північних кордонів, звідки було порівняно близько до її столиці – Константинополя. Візантійський уряд зумів організувати напад на Київ своїх епізодичних союзників – печенігів. У 968 р. печеніги взяли в облогу Київ, у якому почався голод. Однак підмога від Святослава затримувалася. З цими подіями пов'язаний опис у "Повісті минулих літ" певного методу активної військової розвідки, метою якої було з'ясувати військові можливості ворога. у "Повісті" написано: "І сказав один отрок. "Я проберусь", – і відповіли йому: "Іди!". Він же вийшов з міста, тримаючи вуздечку, і побіг через стан печенігів, питаючи їх: "Чи не бачив хто-небудь коня?" Бо знав він по-печенізькому й приймали його за свого. І коли наблизився він до річки, то, скинувши одяг, кинувся у Дніпро і поплив. Побачивши це, печеніги кинулись за ним, стріляли у нього, але не змогли йому нічого заподіяти"²²².

²²² Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 45.

Перед нами – класичний для середньовіччя приклад активної розвідки сил ворога із застосуванням військових хитрощів²²³. Розвідник був відповідним чином підготовлений (знав печенізьку мову, міг перепливти Дніпро). Виявилося, що на лівому боці Дніпра стояв з військом воєвода Святослава Претич. Він зумів полегшити становище обложених, а незабаром по тому Святослав повернувся додому і відігнав печенігів від Києва.

У час перебування Святослава у Києві Ольга захворіла і через три дні померла. Він поховав матір і в кінці наступного 969 р. повернувся до Болгарії. Наставав момент вирішального зіткнення Русі з Візантією. Протягом кінця 969 – майже всього 970 р. київський князь завоював Північно-Східну Болгарію, проник до візантійських земель у Фракії. У Літописі йдеться: “І пішов Святослав до града [Константинополя], воюючи і розбиваючи міста, що й досі стоять порожні”²²⁴. Назустріч руському князеві виступив досвідчений візантійський полководець Варда Склір. Розвідка дала можливість візантійському війську здобути перевагу над руським і виграти у Святослава битву при Адріанополі. Однак Варда Склір не надав цій локальній перемозі особливого значення й не зробив спроби просунутися далі²²⁵. Варда Склір лише продовжив розвідувальні дії в наступні дні. Натомість Святослав провів розвідку сил Скліра боєм.

У 970 р. Святослав надіслав посольство до нового візантійського імператора Іоанна Цимісіяха. У візантійському таборі це посольство розцінили як спробу розвідки. Така практика відкритої розвідки була звичною для тих часів²²⁶.

Розвідувальні дії Святослава змусили імператора до схожих заходів. У “Повісті минулих літ” наявний такий фрагмент: “І скликав цар [імператор] своїх бояр до палати, і мовив їм: “Що нам робити? Адже не можемо ми йому

²²³ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 114.

²²⁴ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 48.

²²⁵ Мавродин В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С. 278.

²²⁶ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

протівитись!" І відповіли йому бояри: "Надішли до нього дари – випробуємо його: чи любить він золото або паволоки?". І послав цар до нього золото й паволоки з мудрим мужем, наказавши йому: "Слідкуй за його виглядом, і обличчям, і думками"²²⁷. Однак Святослав навіть не поглянув на розкішні подарунки і звелів своїм отрокам прибрати їх подалі. Посли повернулися до царя й оповіли йому про побачене. Тоді один із наближених до імператора сановників порадив йому: надійшли руському князеві зброю. Знову прийшли послы до Святослава і принесли йому меч й іншу зброю. "Він же, – сказано в літописі, – взяв і почав царя хвалити, висловлюючи йому любов і вдячність"²²⁸. Повернувшись, послы сказали царю: "Лютий буде цей муж, бо багатством нехтує"²²⁹.

Ця напівлегендарна історія, що, мабуть, запозичена літописцем із розповідей дружинників руського князя, яскраво зображує Святослава як людину, байдужу до багатства, яку не можна підкупити, яка понад усе цінує честь – свою і своїх воїнів²³⁰.

Остання велика русько-візантійська війна завершилася поразкою руського війська. Воно було оточене військом імператора Іоанна Цимісхія в болгарському місті Доростолі. Святослав був змушений піти на не вигідний для Русі мир. Іоанн Цимісхій дозволив вийти з Доростолу всьому війську Святослава зі зброєю і навіть дав йому провізію на зворотний шлях²³¹. Однак на зворотному шляху

²²⁷ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 45.

²²⁸ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 45.

²²⁹ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 45.

²³⁰ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

²³¹ Войтович Л., Сорочан С. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. С. 328.

руське військо зіткнулося з печенігами, у бою з якими навесні 972 р. поблизу дніпровських порогів Святослав загинув.

Внаслідок кривавої боротьби за владу із старшим сином і спадкоємцем престолу Ярополком київський престол посів син Святослава Володимир. Володимир переважав старшого брата державними здібностями, розумом і полководницьким талантом²³². Володимир завершив творення Давньоруської державності²³³ й об'єднав усі руські землі під своєю владою²³⁴. У роки його княжіння Київська Русь набула рис централізованої феодальної держави, а сам Володимир – статусу єдиновладного правителя. Про зосередження влади над усіма руськими землями в руках Володимира Нестор-літописець написав так: “І почав Володимир княжити в Києві один”²³⁵.

Володимир й досяг суттєвих результатів у сфері державного будівництва, зокрема він убезпечив кордони держави, будував на окраїнах нові загорожі, різноманітні укріплення, почав створювати дружину з місцевих жителів замість норманів і тим самим розпочав створення національного українського війська²³⁶. Володимир був також визнаним полководцем. У своїх численних походах і війнах він завжди використовував сторожові загони, спостережні пункти, військову хитрість та дезінформацію супротивника. Володимир активно використовував своїх агентів та посольства для вирішення зовнішньополітичних державницьких завдань. З метою ознайомлення з політичною ситуацією у країнах Заходу Володимир надсилав до них посольства та окремих місіонерів.

²³² Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 115.

²³³ Розвідувальна місія Володимира Великого, хрестителя Київської Русі-України. URL : <https://szru.gov.ua/history/stories/rozviduvalna-misiya-volodymyra-velykoho-khrestytelya-kyivskoi-rusi-ukrainy>.

²³⁴ Боярська З. Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. К.: КНЕУ, 2001. С. 42.

²³⁵ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 45.

²³⁶ Білоцерківський В. Історія України : навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 33.

Відомо, зокрема, про вербування Володимиром наближених до ворожих князів радників і воєвод та ін.

За часів правління Володимира Київська Русь була остаточно інтегрована у європейську християнську цивілізацію. У зовнішньополітичній сфері Володимир докладав зусиль для зміцнення міжнародного авторитету своєї держави. Він встановив дипломатичні відносини з Польщею, Чехією, Священною Римською імперією, Швецією, Норвегією. Активізував стосунки з Візантією, створюючи протидію її зусиллям перетворити Київську Русь на залежну державу. Започаткував так звану “шлюбну дипломатію” руських князів, одружуючи своїх дітей із представниками королівських династій європейських країн. Династичні шлюби дітей Володимира мали визначальне значення для подальшого цивілізаційного розвитку Київської Русі²³⁷ та її інтеграції в європейське культурне середовище²³⁸.

Початок князювання Володимира Святославича в Києві був позначений низкою реформ, зумовлених подальшим розвитком феодальних відносин, соціальною поляризацією суспільства, потребами зміцнення державності, піднесення ролі й авторитету князівської влади²³⁹. Першою з реформ стала реформа ідеології. Близько 980 р. Володимир встановив у державі культ верховного язичницького божества Перуна, однак швидко переконався, що язичництво не відповідає суспільним потребам. Система тогочасних суспільних відносин, феодальний спосіб виробництва суперечили родоплемінному укладові й народженому ним язичництву. У середині 80-х років X ст. князь Володимир та його радники дійшли до переконання про доцільність запровадження на Русі християнства. У 990 р. християнство набуло в Київській Русі статусу офіційної

²³⁷ Розвідувальна місія Володимира Великого, хрестителя Київської Русі-України. URL : <https://szru.gov.ua/history/stories/rozviduvalna-misiya-volodymyra-velykoho-khrestytelya-kyivskoi-rusi-ukrainy>.

²³⁸ Камінська О. Основні напрями зовнішньої політики Київської Русі. *Правові новели*. 2014. № 2. С. 8.

²³⁹ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

релігії²⁴⁰. Прийняття християнства на Русі від Візантії означало право Константинопольського патріархату визначати статус утвореної ним Руської митрополії²⁴¹.

Прийняття християнства на Русі як офіційної релігії передувало проведення Володимиром своєрідної розвідки. У “Повісті минулих літ” йдеться про те, що київський князь надіслав посольства до різних країн із різними релігіями, щоб ознайомитися з особливостями відповідних віровчень і зумовлених ними практик: “Вибрали мужів славних і розумних, числом десять, і сказали їм: “Ідіть спершу до болгар й випробуйте віру їх””²⁴². Далі посли Володимира потрапили до “німців”, познайомилися з формою католицького богослужіння і нарешті потрапили до Візантії. Більшість істориків переконана в тому, що Володимир і його оточення відразу, ще до відрядження посольств зробили вибір на користь православ'я. Відрядження посольств до Волзької Булгарії та Священної Римської імперії з офіційним завданням ознайомитися з прийнятими в них віровченнями можна вважати прикриттям для проведення своєрідної розвідки з метою ознайомлення із ситуацією у відповідних країнах і загалом у західному світі²⁴³. Не випадково з часів Володимира зовнішня політика Русі перестає бути майже повністю спрямованою на Візантію, а стає багатовекторною²⁴⁴.

Влітку 989 р. Володимир стрімко рушив на головне візантійське місто в Криму – Херсонес. Метою походу було примусити імператора Василя II

²⁴⁰ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 116.

²⁴¹ Гай-Нижник П. Русько-Візантійська війна 1043 року: Церковний та політико-ідеологічний аспекти протистояння в контексті релігійної політики великого князя київського Ярослава Мудрого. *Україна дипломатична (Diplomatic Ukraine)*. Вип. XVII. 2016. С. 533.

²⁴² *Повесть временных лет* / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 72.

²⁴³ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 116.

²⁴⁴ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

виконати умови русько-візантійського договору, укладеного два роки тому, – віддати за Володимира сестру імператора Анну.

Тривалий час облога Херсонеса була безуспішна. Тоді Володимир вдався до розвідки. У “Повісті минулих літ” йдеться про те, що агент Володимира в Херсоні Анастас “пустив стрілу [до табору князя], написавши на ній: “Перекопай і перейми воду, йде вона трубами з колодязів, що за тобою зі сходу”²⁴⁵. Після того, як постачання води до Херсонеса було припинене, місто капітулювало. Отже, саме присутність розвідника Володимира в обложеному Херсонесі дозволила захопити місто²⁴⁶.

Вважають, що за часів правління князя Володимира склалася система організації розвідки, яка найбільш відповідала вимогам і реаліям того часу. Керівником, безпосереднім організатором розвідки та першим споживачем отриманої шляхом розвідки інформації залишався князь. За потреби, особливо в разі розв’язання складних і важливих завдань, з метою отримати пораду, а іноді й розподілити відповідальність, князь скликав раду, до якої належали його “найближчі люди”. Під час ведення бойових дій постановником завдань розвідки і проміжним споживачем здобутої шляхом розвідки інформації ставав воєвода. Безпосередньо розвідувальні завдання виконували “спостерігачі”, що діяли поодиноці або виконували роль груповодів. На них замикались агентурні мережі. Спостерігачами князь призначав дружинників із числа тих, хто, на погляд князя, мав хист до розвідки. Під час бойових дій розвідку здійснювали “просоки” – окремі дружинники чи розвідувальні загони, що спостерігали за розташуванням та рухом ворожих підрозділів, могли захопити й допитати “язика”, а також зробити попереднє узагальнення отриманої інформації. Пересування власних військ князь та воєвода прикривали “сторожами”, що виконували роль охорони та раннього попередження про можливу небезпеку. Як і “просоки”, “сторожі” також могли захоплювати “язиків”, вести “розвідку боєм”. “Сторожі”

²⁴⁵ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментар. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 75.

²⁴⁶ Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.

контролювали рухи ворога й повідомляла про них князю. Коли ворожі сили були невеликі, сторожа “гонилося” за ними, а то й починала бій. “Сторожі” їхали попереду війська. Зазвичай це була легка кіннота, молодь або союзні тюрки – “чорні клобуки”. Їхнім завданням було з’ясувати, де ворог, і які його сили. Це завдання було небезпечне і в незнайомій стороні військо шукало собі провідників – “вожів”. “Вожами” іноді ставали утікачі з ворожого війська – “перескоки”.

Князь Ярослав Мудрий (бл. 978-1054) відомий тим, що завдяки своїй агентурі зібрав велику бібліотеку, створив так звану монастирську розвідку: у часи його правління монастирі ставали осередками самостійної розвідувальної діяльності, а представники кліру не тільки вивідували і збирали інформацію, а й уміло її обробляли, аналізували, подавали її князю у вигляді досконалих на той час документів. Історія Київської Русі містить також факти використання спеціальних загонів дружинників-розвідників.

Володимир Мономах використовував у військових діях метод розвідки боєм. Зокрема, успішна розвідка боєм дружини Володимира проти військ половецького хана взимку 1109 р. допомогла об’єднаним дружинам князів на чолі з Володимиром Мономахом успішно зупинити вторгнення половців навесні 1110 р.

Розвідувальний метод захоплення “язика” дозволив князю Ігорю Святославовичу ухвалити правильне рішення розпочати з половцями бій і перемогти над ними в битві навесні 1185 р.

Водночас в історії Київської Русі було багато випадків, коли київські князі недооцінювали роль розвідки, що призводило до непоправних наслідків. Як приклад можна навести факт зміни влади в Києві у 882 р. внаслідок ефективних розвідувальних дій новгородського князя Олега, надалі князя київського.

Після смерті родоначальника варязької династії Рюрика, Олег разом із ще юним княжичем Ігорем на чолі великого загону вирушив підкорити незалежний слов’янський Київ. Захопивши Смоленськ і Любеч, Олег спустився на човнах вниз по Дніпру і зупинився поряд із Києвом. Місце йому сподобалося і він

вирішив дізнатися про його власника. Для цього він відрядив одного дружинника-слов'янина, який під виглядом мандрівника зібрав усі потрібні князеві дані про Аскольда і Діра, що правили тоді в Києві.

Після цього Олег наказав більшій частині своїх воїнів залишатися на місці, частину сховав у човні, а сам під виглядом купця з невеликою кількістю переодягнених дружинників причалив до берега. До Аскольда і Діра були послані нові агенти, щоб оголосити, що вони гості-купці, які йдуть до греків від князя Олега і княжича Ігоря. Так було використано одну з перших зафіксованих в історії Київської Русі операцій дезінформації. Операція дезінформації означає надання противнику хибних даних. Якщо супротивник приймає ці дані на віру, то починає готуватися до усунення того, що йому реально не загрожує, внаслідок чого отримує удар там, де його найменше очікує²⁴⁷. Сьогодні поширення дезінформації – один з основних методів роботи спецслужб.

Увівши в оману Аскольда і Діра, Олег заманив їх на причал. Ту їх підступно вбили переодягнені дружинники Олега, які вискочили з човна. Так стався перший відомий нам державний переворот у Київській Русі, головну роль у якому відіграли іноземні військові. Водночас саме князь Олег переніс до Києва свою резиденцію, сказавши, що він буде “матір’ю містам руським”²⁴⁸. З початку князівства Олега в Києві місто почали вважати столицею Київської Русі.

Інша категорія розвідників – “зажитники”, повинні були знайти найпридатніші шляхи для просування, вивчити їх стан, уможливити харчування військ і худоби, визначити джерела і місця водопою. Постійну сторожову службу в мирний час, тобто прикордонну розвідку виконували “отроки” або “дітські”, а також спостережні (розвідувальні) пункти чи пункти відпочинку, що розміщувалися на основних торговельних шляхах, погостах, берегах прикордонних річок тощо.

²⁴⁷ Данилов Е. Римская военная контразведка. *Научные ведомости*. 2008. Вып. 6. № 2 (42). С. 27.

²⁴⁸ Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. С. 20.

Саме князь Володимир створив розвинену мережу стаціонарних пунктів спостереження на кордонах своєї держави, звідки і вирушали роз'їзди та які першими приймали розвідників, що поверталися з далеких країв.

Глибинною розвідкою займалася переважно агентура, що складалася з представників верхівки язичницького та православного культів, рядових волхвів і ченців, мандрівних проповідників і прочан, паломників до святих місць, купців і мореплавців, скоморохів і мандрівних циркачів. Така агентура виконувала різноманітні функції: збирала дані, поширювала спеціально заготовлені інформаційні і дезінформаційні тексти чи відомості, забезпечувала зв'язок князя з його спостерігачами, здійснювала диверсії (вбивства ворогів князя тощо).

Організація розвідки за часів князя Володимира Святославовича мала осмислений, цілеспрямований характер та найбільш відповідала завданням розвідки щодо забезпечення необхідними відомостями як держави, так і учасників бойових дій.

Часи правління князя Володимира і його Сина Ярослава Мудрого були добою найвищого розквіту могутності Давньоруської держави, піком її масштабної зовнішньої політики. Однак створена цими талановитими правителями держава виявилася недовговічною²⁴⁹. Після смерті Ярослава Мудрого розпочалася доба занепаду Давньоруської держави. Лише внук Ярослава – Володимир Мономах (роки княжіння – 1113-1125 рр.) зміг сповільнити процес розпаду країни²⁵⁰. Та через два десятиліття після його смерті, у середині 40-х рр. XII ст., розпочинається період феодалної роздрібненості Київської Русі. Князівська верства загалом виявила небажання посилювати централізацію державної влади, що було принциповою умовою подальшого виживання держави²⁵¹. Більшість князів розглядала належну їм державну владу

²⁴⁹ Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. С. 52.

²⁵⁰ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 119.

²⁵¹ Босенко Н. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис). *Література та культура Полісся* : зб. наук. праць. Вип. 76. Серія: Історичні науки. № 2. Ніжин, 2014. С. 12.

як свою приватну справу²⁵². Несподівано для її жителів Давньоруська держава розділилася на півтора десятка земель і князівств, государі найсильніших серед яких почали змагатися за першість між собою і з самим великим князем київським²⁵³.

Верховенство влади князя київського набуло формального значення. У складі Київської Русі з'явилося півтора десятка фактично самостійних князівств, володар чи не кожного з яких прагнув проводити незалежну від князя київського внутрішню і зовнішню політику. У період феодальної роздрібленості Київської Русі зникають усі політичні інститути, що мали загальноруське значення. Єдиною установою, що на той момент зберегла згадане значення, була Православна церква²⁵⁴.

Фактично Київська Русь як держава припинила існування. На її теренах виникла конфедерація самостійних руських князівств. Правителів цих князівств із великим князем київським об'єднувало лише походження від давніх єдиних київських предків. Із середини XII ст. колишньою Київською Руссю управляла група найсильніших і найавторитетніших князів, що вирішувала спірні питання на з'їздах.

Відійшли в минуле великі переможні війни руських князів, масштабні міждержавні угоди. Зі зникненням Давньоруської держави зникла і її розвідка²⁵⁵.

Висновки до розділу 3:

Витоки української військової розвідки сходять до доби Київської Русі і навіть до додержавного періоду етногенезу давніх східних слов'ян. Усі важливі

²⁵² Петрухин В. Из истории русской культуры: в 2-х ч. Ч. 1. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. М., 2000. С. 197.

²⁵³ Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 50.

²⁵⁴ Ричка В. Про федеративні засади державнополітичного устрою Київської Русі. *Археологія і давня історія України* : зб. наук. праць. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 520.

²⁵⁵ Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. *“Істину встановлює суд історії”*: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 120.

військово-політичні події того часу супроводжували розвідувальні дії. Розвідувальні дії також мали важливе значення для визначення ефективної зовнішньополітичної стратегії держави. Водночас у Київській Русі розвідка ще не стала організаційно виокремленою структурою і здійснювали її різні категорії осіб на непрофесійній основі. Природно, що в добу Київської Русі не існувало й окремих спеціальних структур управління розвідкою. Незважаючи на те, що на державне життя Київської Русі великий вплив справляли народне віче та княжа дружина, головні рішення про ті чи інші таємні операції, військові хитрощі ухвалював особисто князь, а не будь-який спеціально створений орган. Великі феодали безпосередньо організовували і керували розвідувальною діяльністю.

Методи збирання інформації розвідниками Київської Русі сягають далекого минулого. З-поміж цих методів найактивніше застосовували метод лову “язика”, сторожові пікети, спеціальні загони дружинників-розвідників, розвідку боєм, вербування агентів, використання агентів впливу, знання мови і звичаїв ворога та ін. Попри те, що самі методи розвідки ще не мали системного характеру, дії розвідників з погляду обставин і умов того часу були ефективними і високопрофесійними.

У мирний час природним джерелом розвідувальної інформації були купці, що з метою торгівлі переїжджали з однієї країни до іншої, мандрівники, паломники до святих місць і представники князя у посольствах, які виконували дипломатичні функції. Іноді застосовували й інші, більш складні методи розвідки: вербування агентів і перевербування агентів супротивника, сторожеві та спеціальні загони, які висилали на десятки кілометрів, розвідку боєм, введення супротивника в оману та ін. При цьому розвідники часто використовували знання мови, одяг, звичаї ворога.

Досвід розвідників Київської Русі, набутий у постійних походах і війнах, став основою для подальшого вдосконалення військової розвідки в часи Козацько-гетьманської держави XVI-XVII ст.

Загалом розвідувальна діяльність за часів Київської Русі зіграла визначальну роль не лише у здійсненні військових походів, а й в одержанні

важливих відомостей про віровчення інших народів і, зрештою, у запровадженні християнства в Давньоруській державі.

ВИСНОВКИ

1. Військова розвідка – це сукупність заходів військового командування всіх ступенів щодо добування і вивчення даних про противника. Військова розвідка відіграє винятково важливу роль у веденні будь-якого виду бою, оскільки зазвичай визначає його результати. Для успішного ведення сучасного бою необхідно, насамперед, знати противника, його сили, засоби і характер дій. Для забезпечення цими даними командирів і штабів усіх ступенів існує найважливіший вид бойового забезпечення дій військ – розвідка. Досвід ведення бойових дій свідчить, що активне і цілеспрямоване ведення розвідувальних дій забезпечує успішне і з найменшими втратами вирішення бойових завдань. Навпаки, погано організована розвідка – головна причина невдалих бойових дій військ.

За критеріями масштабу та характеру її завдань військову розвідку поділяють на стратегічну розвідку, оперативну розвідку та тактичну розвідку. Виокремлюють такі види стратегічної розвідки, як дипломатична розвідка, національна зовнішня розвідка, військова оперативна та стратегічна розвідка; бізнес-стратегічна розвідка; недержавна стратегічна розвідка. Своєю чергою, тактичну розвідку поділяють на військову, повітряну, радіолокаційну, радіоелектронну, артилерійську, інженерну, радіаційну, хімічну, біологічну.

Успіх військової розвідки значною мірою залежить від виконання таких вимог до неї, як безперервність, активність, цілеспрямованість, а також точність визначення координат об'єктів (цілей). Розвідувальні дані повинні відповідати критеріям своєчасності, достовірності та повноти.

2. Мета військової розвідки – це кінцевий результат, якого потрібно досягти діями всіх сил і засобів розвідки щодо забезпечення виконання її завдань. Мета військової розвідки залежить від мети бою і замислу командира на бій. Мета розвідки при підготовці і веденні бою полягає в тому, щоб добути необхідні розвідувальні дані, які б дозволили досягти очікуваного результату бою. Для досягнення мети розвідки сили і засоби розвідки повинні вирішити низку

складних завдань і добути достовірні дані, які дозволяють досягти перемоги в бою. Розвідка повинна запобігти раптовості вогневого враження, удару і маневру з боку противника, тобто унеможливити такі дії противника, до яких війська не підготувалися, і які можуть зірвати виконання бойового завдання.

Головне завдання розвідки в будь-якому виді бою – встановити склад, розміщення, стан (боездатність) і, особливо, можливий характер дій угруповання противника: напрямки (райони) зосередження основних зусиль, можливі бойові порядки, час початку, послідовність і способи дій, можливості і порядок застосування засобів ураження. Інше найважливіше завдання розвідки зумовлене тим, що в сучасному бою ефективність вогневого ураження противника, удару і маневру військ залежать від безперервності і швидкодії функціонування системи управління військами і зброєю, а також системи розвідки і радіоелектронної боротьби. Тому розвідка повинна здобути дані про наявність, місцезнаходження і порядок функціонування пунктів управління, вузлів зв'язку, складових системи наведення та навігації військово-повітряних сил, наземних і повітряних елементів системи розвідки і радіоелектронної боротьби. Для забезпечення вогневого ураження противника розвідка повинна встановити точні місця розташування (координати) об'єктів, а враховуючи високу мобільність об'єктів тактичної ланки – постійно стежити за важливими об'єктами аж до моменту їх знищення. Щоб не завдати удару по порожньому місцю, щоб не потрапити у вогневий мішок або іншу пастку, розвідка повинна виявити точне накреслення переднього краю противника, його засобів ураження і загороджень, сильні і слабкі місця противника, бойовий порядок, опорні пункти, фланги, проміжки, ділянки, які не прикриті, склад і райони розташування других ешелонів (резервів). Для забезпечення маневру військ розвідка повинна здобути дані про місцевість, її інженерне обладнання, виявити загородження і характер водних перешкод, а також прохідність місцевості поза шляхами з урахуванням погодних умов.

За ступенем впливу на хід і результат бою об'єкти розвідки розподіляють на важливі та звичайні. За ступенем важливості і пріоритетності їх розвідки та

ураження об'єкти розподіляють на першочергові, першої, другої та третьої категорії.

Спосіб розвідки – це прийом, метод дій сил і засобів розвідки з метою добування розвідувальних даних. Основними способами розвідки є: спостереження, пошук, наліт, засада та розвідка боєм.

Аналіз розвідувальних даних – ретельне і всебічне вивчення та порівняння отриманих розвідувальних даних (матеріалів) із наявними даними щодо об'єктів розвідки, виявлення їхніх кількісних та якісних характеристик, а також взаємозв'язку з окремими подіями та фактами. Аналіз здійснюють з метою визначення достовірності інформації і важливості її для виявлення угруповання противника, задуму і можливого характеру його дій.

3. У часи Середньовіччя розвідувальні дії використовували в численних внутрідержавних і міждержавних війнах. Однак розвідувальна служба як один з інструментів гарантування державної безпеки (і не лише як допоміжний засіб для перемоги над супротивником на полі бою) не мала відповідного середовища для розвитку через політичну нестабільність і нестійкість державних утворень того часу. Лише в добу пізнього Середньовіччя, у часи феодального абсолютизму розвідувальна справа в Європі отримала суттєвий імпульс для розвитку і вдосконалення. Більш кращі умови для розвідки були у Східній Римській імперії – Візантії, де розвідка була тісно пов'язана з діяльністю дипломатичних місій. Завдяки створення величезного штату розвідників, які працювали в іноземних державах під прикриттям послів, торговців, місіонерів, візантійський уряд здобував важливу інформацію, яка дозволяла країні здійснювати успішну зовнішню політику.

4. Київська Русь – це ранньофеодальна держава, у якій суспільні відносини не набули завершених форм, притаманних класичному феодалізму. Як ранньофеодальна монархія Давньоруська держава була побудована на принципах сюзеренітету-васалітету, однак вона не набула форми завершеного монархізму і протягом всієї своєї історії тяжіла до республіканської форми правління. Соціальна структура давньоруського суспільства була неоднорідною

і крім станів феодалів та залежних селян складалася з вільних общинників, зобов'язаних феодалам лише даниною, та інших соціальних верств.

Великий князь київський як верховний правитель зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу і судову владу. Князь формував адміністративний апарат у центрі і на місцях, контролював його діяльність, здійснював зовнішньополітичну функцію. Він був воєначальником, особисто водив дружину в бій, був обов'язковим опікуном церкви. Опорою влади князя київського була дружина – частина руського війська, яка складалася з бояр. Іншою частиною руського війська були вої – народне ополчення.

5. Хоча увесь шлях розвитку Київської Русі був позначений застосуванням нашими предками різних елементів розвідувальної діяльності, ця діяльність не мала професійного характеру і здійснювали її різні категорії осіб, залежно від обставин та завдань розвідки. Попри постійне застосування київськими князями розвідувальних дій, розвідка в Київській Русі не набула такого ступеня розвитку, який передбачає її організаційне виокремлення як окремого елементу державного механізму. Розвідувальну діяльність організовували і безпосередньо нею керували великі феодали.

Самі терміни “розвідка”, “розвідник” стосовно часів Київської Русі мають умовне значення. У Давньоруській державі використовували дещо й іншу термінологію: розвідка – “вивідування”, “споглядання”; розвідники – “вивідувачі”, “спостерігачі”, “просоки”, “сторожі”, “зажитники” та ін. Розвідку вели так звані прелатаї, соглядатаї і спостерігачі – розвідники, яких засилали у стан супротивника як у мирний, так і воєнний час, просоки – окремі ратники або військові загони, які стежили під час бойових дій за розташуванням та переміщенням ворожого війська. Розвідувальні функції також виконували і так звані сторожі – спеціальні групи озброєних людей для прикриття пересування своїх військ і виявлення намірів супротивника, та “зажитники”, які займалися питаннями постачання війська.

Основним методом (видом) розвідки доби Київської Русі було вивідування – збір інформації про сусідні держави (в мирний час) і супротивника (у воєнний

час). Вивідування було буденною і необхідною, з огляду на потребу інформації воєнного характеру, справою. Однак не існувало якоїсь системи вивідування, збирання інформації, тим більше – не існувало спеціальних структури, призначення яких полягало б у постійному здійсненні вивідування. Вивідування відбувалося звичайно на побутовому рівні.

У мирний час природним джерелом інформації, що могла мати розвідувальне значення, були купці, що з метою торгівлі переїжджали з однієї країни до іншої, мандрівники, паломники до святих місць і представники князя у посольствах, які виконували дипломатичні функції. Іноді застосовували й інші, більш складні методи розвідки: вербування агентів і перевербування агентів супротивника, сторожеві та спеціальні загони, які висилали на десятки кілометрів, розвідку боєм, введення супротивника в оману та ін. При цьому розвідники часто використовували знання мови, одяг, звичаї ворога. У перебігу бойових дій і проведення розвідки боєм руські воєначальники не раз вдавалися до взяття “язика”.

У Київській Русі всіма справами, що належали до питань війни та миру, зокрема організацією розвідки як складової зовнішньополітичної і військової справи, займався особисто князь разом із двома-трьома особливо приближеними до нього людьми, які зазвичай не обіймали жодної офіційної посади. Це могли бути військовий діяч, воєвода, іноді якийсь дуже розумний і вірний слуга, а також, і найчастіше, духовний наставник князя. Але нерідко це коло осіб змінювалося, було непостійним і неофіційним. Усе залежало від особистих якостей учасників, їхніх здібностей і таланту, впливу і практичної значущості в очах того чи іншого князя, якого вони обслуговували, а не від посади, яку вони обіймали, і становища при дворі.

Безпосередньо функції розвідки виконували спеціальні особи, яких князь особисто призначав з-поміж підлеглих. На цих осіб було покладено й інші функції, крім здобування даних щодо супротивника, а саме: збір воїнів, пошук місць для стоянок війська та розвідування доріг. До обов’язків цих осіб також належало спостереження за супротивником під час ведення бойових дій.

Фактичним і номінальним керівником тодішньої розвідки був тільки сам великий князь, який мав у кожному окремому випадку епізодичних і за потребою – випадкових (нештатних) довірчих радників-непрофесіоналів із питань розвідки.

Загальних правил з організації і ведення розвідки супротивника в добу Київської Русі ще не існувало, тому її ефективність і результативність залежали, насамперед, від особистих якостей, знань і ставлення до неї князя.

У добу Київської Русі інформація, яку збирали розвідники, була потрібна насамперед для успішної організації військових походів, ефективного ведення бойових дій та визначення вдалої зовнішньополітичної стратегії держави, що шукала союзників. Правителі Давньоруської держави – київські князі вели постійні військові дії проти Візантійської імперії, Хазарського каганату та кочових тюркських орд. Війни Русі з ворогами завжди супроводжувала розвідувальна діяльність проти них. Наявні історичні дослідження підтверджують, що під час походів, битв воєначальники використовували окремі форми й методи розвідувальної діяльності, які були пов'язані винятково з військовими діями.

Головними завданнями розвідки на той час були своєчасне запобігання агресії з боку сусідніх феодалних держав та їхніх коаліцій або підготовка своєї держави (князівства, союзу) до такої самої агресії проти сусідів із метою захоплення територій; стеження за супротивником безпосередньо під час ведення бойових дій, а також забезпечення вигідних умов торгівлі із сусідніми країнами, оскільки торгівля була основним джерелом економічного розвитку держави і, відповідно, впливала на її зовнішню політику.

ДЖЕРЕЛА

Нормативно-правові акти:

1. О разведке : Закон Литовской республики от 17 июля 2000 г. № VIII-1861. URL : <https://e-seimas.lrs.lt/rs/legalact/TAD/TAIS.243728/>.
2. О разведывательной деятельности : Закон Грузии от 27 апреля 2010 г. № 2983-вс. URL : <https://matsne.gov.ge/en/document/download/92242/1/ru/pdf>.
3. Про розвідку : Закон України від 17 вересня 2020 р. № 912-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 86. Ст. 2761.

Література:

4. Ардашев А. Учебник выживания войсковых разведчиков. Боевой опыт. М.: Издательство “Яуза-пресс”, 2015. 672 с.
5. Бандурка О. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. Бандурка, М. Бурдін, О. Головка та ін. Х.: Майдан, 2018. 616 с.
6. Білоцерківський В. Істрія України : навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
7. Близняк М. Воєнні перемоги доби Київської Русі. *Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник / автори : Атаманенко В., Близняк М., Веденєєв Д. та ін.* Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2014. 396 с.
8. Болсуновський Л. Воєнна історія України : навч. посіб. Ч. 1. Одеса, 2012. 348 с.
9. Босенко Н. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис). *Література та культура Полісся : зб. наук. праць. Вип. 76. Серія: Історичні науки. № 2.* Ніжин, 2014. С. 3-14.
10. Боярська З. Історія держави і права України: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. К.: КНЕУ, 2001. 280 с.

11. Вісники, гінці і розвідники Київської Русі. URL : <https://spadok.org.ua/kyivska-rus/visnyky-gintsi-i-gramotonosti-kyivskoyi-rusi>.
12. Войтович Л., Сорочан С. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича*. Львів: Априорі, 2011. 880 с.
13. Воробьев И. Тактика – искусство боя : учеб. М., 2002. 866 с.
14. Гай-Нижник П. Русько-Візантійська війна 1043 року: Церковний та політико-ідеологічний аспекти протистояння в контексті релігійної політики великого князя київського Ярослава Мудрого. *Україна дипломатична (Diplomatic Ukraine)*. Вип. XVII. 2016. С. 569-592.
15. Гвоздь В. Історичні, правові і політичні аспекти розвідувальної діяльності держави : моногр. К.: Борисфен Інтел, 2018. 576 с.
16. Головка О., Греченко В. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Х.: Константа, 2018. 472 с.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. Том І. До початку ХІ віка. Нью Йорк, 1954. 648 с.
18. Данилов Е. Война и разведывательная деятельность в античном Риме. Ярославль, 2011. 230 с.
19. Данилов Е. Римская военная контразведка. *Научные ведомости*. 2008. Вып. 6. № 2 (42). С. 22-30.
20. Деятельность спецслужб и демократический контроль – точка зрения профессионала. Вестник – № 3. Женева: Женевский центр демократического контроля над деятельностью вооруженных сил, 2003. 74 с.
21. Добровольський В. Основи розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.
22. Дудник О. Історія держави і права України. Умань, 2012. 141 с.
23. Дундуков М. Разведка в государственном механизме США (историко-

правовий аспект). Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 2014. 436 с.

24. Зайцев Д. Робота командира взводу в основних видах бою. К. : ВІКНУ, 2014. 144 с.

25. Зайцев Д. Сили та засоби військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2016. 335 с.

26. Закиров О. Разведка – ключ к победе. *Военная мысль*. 2021. № 8. С. 86-97.

27. Іванов В. Історія держави і права України: підруч. К. : МАУП, 2007. 552 с.

28. Історія держави і права України : підруч. / за ред. В. Гончаренка. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Х.: Право, 2019. 552 с.

29. Історія держави і права України, Том 1 / за ред. В. Тація, А. Рогожина, В. Гончаренка. К.: Видавничий дім, 2003. 484 с.

30. Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. Щербатюка. К.: Фенікс, 2018. 496 с.

31. Історія для воїна. Інформаційно-просвітницький матеріал Всеукраїнської акції Міністерства молоді та спорту, спрямованої на збільшення чисельності молоді, яка бере активну участь у діяльності громадських об'єднань національно-патріотичного спрямування. *Відділ національно-патріотичного виховання Міністерства молоді та спорту України Управління молоді, фізичної культури та спорту Запорізької обласної державної адміністрації. Ініціативна група «Історія для воїна» КНУ імені Тараса Шевченка історичного факультету*. 2016. Електронна версія.

32. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.; упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і допов. Львів: Світ, 1992. VIII. 702 с.

33. Історія українського війська. Друге доповнене видання. Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. 832 с.

34. Камінська О. Основні напрями зовнішньої політики Київської Русі. *Правові новели*. 2014. № 2. С. 7-10.
35. Котляр М. “Розвідка” на Русі в XII-XIII ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007. № 16. С. 50-60.
36. Котляр М. “Розвідка” та “розвідники” давньоруської доби. “*Істину встановлює суд історії*”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. Т. 2 : Наукові студії. С. 102-122.
37. Котляр М. Розвідувальна діяльність у Київській Русі. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 71-86.
38. Котляр Ю. Армія і народ у військовій історії України. *European philosophical and historical discourse*. 2015. Volume 1. Issue 1. С. 77-83.
39. Котляр Ю. Військова історія України : навч. посіб. 2-ге вид., випр. і доп. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. 118 с.
40. Левченко О. Розвідка та іноземні армії. Частина 2. Інформаційна робота : навч. посіб. Житомир : ЖВІ, 2019. 124 с.
41. Мавродин В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. 432 с.
42. Методичні рекомендації щодо ведення військової розвідки. URL : <https://mfaua.org/wp-content/uploads/2014/12/metod.pdf>.
43. Микрюков В. Теория взаимодействия войск. М.: Вузовская книга, 2002. 240 с.
44. Наконечний А. Способи ведення військової розвідки. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.
45. Пахарев С. Засідка. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського*. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.
46. Пахарев С. Наліт. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники :*

Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського. К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.

47. Пахарев С. Пошук. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.

48. Пахарев С. Розвідка боєм. *Військова розвідка : навч. посібник / упорядники : Д. В. Зайцев, А. П. Наконечний, С. О. Пахарев, І. О. Луценко ; за ред. В. Б. Добровольського.* К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2016. 335 с.

49. Петрухин В. Из истории русской культуры: у 2-х ч. Ч. 1. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия. М., 2000. 760 с.

50. Повесть временных лет / Пер. с древнерусского Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Коммент. А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. Ил. М. М. Мечева. СПб.: Вита Нова, 2012. 512 с.

51. Подготовка войскового разведчика / П. Поповских, А. Кукушкин, В. Астанин и др. М.: Воениздат, 1991. 336 с.

52. Полборн Р. Идеальная разведка. К.: Центр учебної літератури, 2023. 378 с.

53. Поповских П., Сирота В. Азбука разведчика. Рыбинск : Рыбинский Дом печати, 2015. 347 с.

54. Пособие по войсковой разведке. Способы ведения разведки и тактика действий подразделений в разведке. М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1967. 208 с.

55. Психофизиология маскировки и разведки. М.: Государственное издательство “Советская наука”, 1942. 110 с.

56. Разведка Федеративной Республики Германии. М.: Научно-издательский отдел, 1967. 178 с.

57. Разведывательная подготовка подразделений воздушно-десантных войск. М.: Военное издательство, 1995. 232 с.
58. Разведывательная подготовка : курс лекций. Минск: Белорусский национальный технический университет, 2011. 37 с.
59. Ричка В. Про федеративні засади державнополітичного устрою Київської Русі. *Археологія і давня історія України* : зб. наук. праць. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 517-521.
60. Розвідувальна місія Володимира Великого, хрестителя Київської Русі-України. URL : <https://szru.gov.ua/history/stories/rozviduvalna-misiya-volodymyra-velykoho-khrestytelya-kyivskoi-rusi-ukrainy>.
61. Романько І. Воєнна історія України : навч. посіб. Частина перша: Воєнна історія України первісної епохи – ХІХ століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. 372 с.
62. Ронге М. Разведка и контрразведка. Киев: Изд. дом “СВАРОГ”, 2023. 538 с.
63. Сахаров А. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. М.: Мысль, 1980. 358 с.
64. Скрипник О. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Вид. 2. перероб. і доповн. Київ : ВД “АДЕФ-Україна”, 2020. 344 с.
65. Скрипник О. Українська розвідка. Прадавні часи. Київ : ВД “АДЕФ-Україна”, 2020. 320 с.
66. Стратегикон Маврикия / Изд. подг. В. В. Кучма. СПб.: Алетейя, 2004. 256 с.
67. Суворов В. Советская военная разведка. Как работала самая могущественная и самая закрытая разведывательная организация мира. М.: Добрая книга, 2016. 592 с.
68. Технічні засоби розвідки іноземних армій : навч. посіб. / Колектив авторів. К. : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2016. 70 с.
69. Трофименко П., Ліцман А. Воєнна історія України : конспект лекцій. Суми : Сумський державний університет, 2022. 231 с.

70. Уривалкін О. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). К.: КНТ, 2007. 352 с.
71. Файда О. Imperium Christianum. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича.* Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
72. Черняк Е. Пять столетий тайной войны. М.: Международные отношения, 1991. 560 с.
73. Шаваев А., Лекарев С. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта истории и теории. М.: Издательская группа БДЦ-пресс, 2003. 544 с.
74. Шевченко А. Формування системи державного управління у Київській Русі. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2016. № 3. С. 107-113.
75. Шерстюк А. Особливості ведення розвідки Національною гвардією України у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення масових заходів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2018. Том 29 (68). № 5. С. 248-252.